

BIBLIOGRAFIA SOBRE RELACIONS ESSLÉSIA-ESTAT (DRET ECLESIASTIC)*

Ricardo García García**

Sumari

1. Introducció
2. Obres de recopilació i/o col·leccions legislatives
3. Manuals i tractats de dret eclesiàstic
4. Revistes especialitzades
5. Llibres homenatge i actes de congressos, jornades i escrits reunits diversos
6. Temàtica abordada en dret eclesiàstic

* Resulta materialment impossible referenciar tots i cadascun dels treballs existents en matèria de llibertat religiosa en aquest treball. Per això s'adverteix al lector que tan sols es contenen unes indicacions bibliogràfiques bàsiques que serveixen per acreditar l'estat actual de la matèria. Lògicament, podran observar-se omissions més o menys significatives que, en tot cas, estan obligades per la limitació de l'espai per a l'exposició d'aquest treball.

** Professor titular de dret eclesiàstic de l'Estat de la Universitat Autònoma de Madrid.

Article rebut el 07.06.2006.

1. Introducció

En un moment que sembla de bel·ligerància o, almenys, d'especial dificultat en les relacions entre l'Església catòlica i l'Estat espanyol caracteritzat per disposicions divergents de la moral catòlica (matrimoni homosexual, ensenyament, bioètica, etc.) i, per part de l'Església, de fortes reaccions públiques de protesta (manifestacions encapçalades per altes jerarquies eclesiàstiques, o promogudes per aquestes), sorgeix la idea per part d'aquesta Revista de tractar, en un número monogràfic, les relacions Església-Estat, fet que representa no només un encert des del punt de vista de l'oportunitat, sinó també des del jurídic. Les denominades societats multiculturals, caracteritzades per la diversitat però també per la potenciació i la defensa dels drets de la persona per aconseguir aquest fi tan desitjat del «lliure desenvolupament de la personalitat», introdueixen els ciutadans davant veritables exercicis pràctics de tolerància, de comprensió i de noves realitats que desborden els esquemes jurídics habituals que els estats tradicionalment confessionals, des del punt de vista jurídic, havien seguit en la matèria. Aquest és el cas d'Espanya, on pràcticament en els dos últims segles ha existit una clara confessionalitat catòlica. Aquests nous reptes de convivència i d'adaptació fan que el dret hagi d'aportar solucions en matèria de llibertat religiosa; no oblidem que, ja a la primera declaració de drets de la història, va ser vist com el primer i més necessari per assegurar la convivència pacífica dels ciutadans.

Sota aquest títol genèric i clàssic en aquesta matèria, el que hi ha darrere és un número monogràfic dedicat a «prendre el pols» a la regulació jurídica que del factor religió porta a terme l'ordenament jurídic espanyol, no només a través de l'Estat central, sinó també a través de la regulació de les diferents autonomies.¹ Precisament, aquesta és la tasca del dret eclesiàstic de l'Estat i la seva raó de ser com a disciplina científica, en atenció a allò que és «específic» d'aquesta matèria, a l'estudi del «fet religió», tant en el seu vessant individual com col·lectiu, el contingut essencial del qual o, més ben dit, el conjunt de drets bàsics del qual, derivats del dret fonamental de llibertat religiosa, han quedat delimitats, específica o genèricament, a través de l'art. 2 de la Llei orgànica de llibertat religiosa espanyola,² així com, també, per part de la jurisprudència i, especialment, tant del Tribunal Constitucional³ i el Tribunal Suprem espanyol⁴

¹ Una vintena de professors espanyols de dret eclesiàstic, pertanyents a més de quinze universitats espanyoles, estan treballant sobre aquesta matèria mitjançant un projecte d'investigació R+D, «Vint-i-cinc anys de regulació jurídica del factor religió per part de les comunitats autònomes» (SEJ-2005-02221-JUR), que tinc l'honor de dirigir, els resultats del qual semblen bastant prometedors i suposen un avanç en la descentralització de la regulació d'aquest dret, perquè el ciutadà, amb independència de les declaracions internacionals de drets humans, on viu la seva religiositat és on resideix, a la seva comunitat, al seu poble.

² Recentment, per part del Grup Polític d'Esquerra Republicana (ERC) s'ha formalitzat al Congrés la Proposició de llei orgànica de llibertat religiosa, amb el número 122/000187 (presentada el 17/02/2006, qualificada el 21/02/2006). Amb independència del seu resultat, esperem que serveixi per propiciar un seriós debat polític sobre la regulació d'aquest dret en el nostre ordenament jurídic.

³ La importància del Tribunal Constitucional en matèria de llibertat religiosa ha estat objecte d'estudi per part de la doctrina en nombrosos treballs; entre d'altres, *cfr.* Souto, J. A., «Libertad ideológica y religiosa en la jurisprudencia constitucional», a *Estudios en homenaje al profesor Pedro Lombardía*, Madrid, 1989, p. 511-532. Rodríguez Chacón, R., *El factor religioso ante el Tribunal Constitucional*, Madrid, 1992. Martín Sánchez, I., «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional español», a *Ius Canonicum*, XXXIII (1993), p. 61-96. Navarro Valls, R., «Justicia constitucional y factor religioso», a *Anales de la Real Academia de Legislación y Jurisprudencia*, 28 (1998), p. 209-227; també a *Homenaje Vidal Guitarte*, Valencia, 1999, p. 691-700, i a *Conciencia y libertad*, 11 (1999), p. 56-68. Rossell, J., «El concepto y contenido del derecho de libertad religiosa en la doctrina científica española y su incidencia en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XV (1999), p. 87-128. García-Pardo Gómez, D., «La Ley orgánica de libertad religiosa en la jurisprudencia», a *Proyección nacional e internacional de la libertad religiosa* (coord. por R. M.ª Martínez de Codes

com del Tribunal Europeu de Drets Humans.⁵

Feta aquesta concisa introducció, la meua tasca en aquest número és sistematitzar en unes quantes línies la realitat bibliogràfica existent al nostre país per a la regulació específica del «fet religiós».⁶ Aquesta tasca ja ha estat realitzada per altres professors en moments anteriors. Dels treballs existents, se'n poden destacar alguns. El primer va ser realitzat l'any

i A. de la Hera), Madrid, 2001. López Castillo, A., *La libertad religiosa en la jurisprudencia constitucional*, Pamplona, 2002.

⁴ Existeixen diversos treballs sobre això; per tots, *cfr.* Rossell, J., *Religión y jurisprudencia penal. Un estudio de la jurisprudencia de la Sala 2ª del TS en el periodo 1930-1995*, Madrid, 1996. Rodríguez Moya, A., *El Tribunal Supremo y la religión en la España democrática (jurisprudencia 1975-2000)*, Madrid, 2001.

⁵ L'estudi de la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans és una constant en la doctrina eclesiàstica que, a més, s'ha incrementat de manera exponencial els últims anys. Dels molts treballs existents, es poden citar: Martín Sánchez, I., «Patria potestad y libertad religiosa del menor en la jurisprudencia sobre el Convenio europeo de derechos humanos», en *Derecho de familia y libertad de conciencia*, Bilbao, 2001, p. 585-602. Gutiérrez del Moral, M. J. y Cañivano, M. A., *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*, Barcelona, 2003. Martínez-Torrón, J., «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio europeo de derechos humanos», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, II (1986), p. 403-496. También, «La libertad religiosa en los últimos años de la jurisprudencia europea», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, IX (1993), p. 53-87. Navarro Valls, R. y Martínez-Torrón, J., «The protection of Religious Freedom in the System of the European Convention on Human Rights», en *Helsinki Monitor*, 9, n.º 3 (1998), p. 25-37. Redondo Andrés, M. J., «Análisis de algunos casos de la jurisprudencia del Tribunal Europeo sobre el derecho de libertad religiosa», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, 1998, p. 775-785. Medina Beitia, X., «La libertad religiosa en la jurisprudencia del Convenio europeo de derechos humanos», en *Revista General de Derecho*, LVII (2001), p. 6745-6768. Martín Sánchez, I., *La recepción por el Tribunal Constitucional español de la jurisprudencia sobre el Convenio europeo de derechos humanos respecto de las libertades de conciencia, religión y de enseñanza*, Granada, 2002.

⁶ Com s'ha assenyalat, ens centrarem en els treballs que tenen relació amb la llibertat religiosa en el dret espanyol, encara que això no és obstacle per assenyalat igualment l'existència de nombrosos i molt interessants treballs de dret comparat. Entre d'altres, *cfr.* Morán, G., «Análisis de la jurisprudencia constitucional estadounidense relativa a las cláusulas religiosas de la primera enmienda en 1988-1989», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, V (1989), p. 319-341. Relaño Pastor, E., «Multiculturalismo y derecho de libertad religiosa en Canadá», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XV (1999), p. 63-86. Souto Galván, E., «Concepto y contenido de la libertad religiosa según las Naciones Unidas», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XV (1999), p. 129-163, y también *El reconocimiento de la libertad religiosa en Naciones Unidas*, Madrid, 2000. González del Valle, J. M., «Evolución de la libertad religiosa en USA», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, vol. I, Murcia, 2000, p. 277-295. Martín Sánchez, I., «Las libertades de pensamiento, de conciencia y de religión en el ordenamiento jurídico internacional», en De la Hera, A. y Martínez de Codes, R. M.^a (coord.), *Proyección nacional e internacional de la libertad religiosa*, Madrid, 2001, p. 13-88. Martínez-Torrón, J., «La protección de la libertad religiosa en el sistema del Consejo de Europa», en De la Hera, A. y Martínez de Codes, R. M. (coord.), *Proyección nacional e internacional de la libertad religiosa*, Madrid, 2001, p. 89-131. Combalía, Z., *El derecho de libertad religiosa en el mundo islámico*, Pamplona, 2001. Puerto González, J. J., *La libertad religiosa en la República Popular China*, en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVIII (2002), p. 285-383. Souto Galván, B., «La libertad religiosa en Francia. La llamada Ley antisectas», en *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico*, 1 (2002). Relaño Pastor, E., *La protección internacional de las minorías religiosas*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2003. Riobó Serván, A., *El derecho de libertad religiosa en la República Checa y en la República Eslovaca*, Madrid, 2005.

En resum, i sobre l'existència de treballs sobre la regulació de la llibertat religiosa en altres països, cal afirmar que n'hi ha molts i de gran qualitat. La preocupació per la regulació del dret de llibertat religiosa i les relacions Església-Estat es dona fins i tot en països laics, o de separació, com és el cas de França, on no fa gaire temps s'ha editat —que jo conegui— el primer tractat de dret eclesiàstic en aquest país. Em refereixo a l'obra de Messner, F., Prélot P. H. i Woehrling, J. M. (dir.), *Traité de droit français des religions*, París, 2003.

1987 per Oms⁷ i va suposar un bon acostament metodològic per sintetitzar l'estat científic que tenia la disciplina durant aquells anys. Posteriorment, Ferrer Ortiz⁸ va posar de manifest l'estat del dret eclesiàstic en la bibliografia espanyola l'any 1989. També Rodríguez Chacón⁹ va portar a terme un altre important acostament per sintetitzar la bibliografia espanyola l'any 1993. No obstant això, el treball més destacat, i que a dia d'avui continua sent referent en la tasca bibliogràfica, ha estat el dut a terme per part de Vázquez García-Peñuela (dir.), que amb gran exhaustivitat ha recollit la pràctica totalitat de la bibliografia espanyola sobre dret eclesiàstic, primer en una monografia¹⁰ i posteriorment en format digital, mitjançant la seva recopilació i sistematització a través d'una pàgina web on no només s'ha traspassat el treball anteriorment citat, sinó que, el que és més important, s'ha procedit a desenvolupar arribant la citació de bibliografia pràcticament fins a l'any 2003.¹¹ Aquests treballs no s'han realitzat únicament en dret eclesiàstic; es pot afirmar també que són comuns en altres branques jurídiques, com ha ocorregut en dret constitucional.¹² La citació de la bibliografia, a més d'en els treballs citats, es pot trobar en els elencs bibliogràfics continguts en revistes espanyoles que detallen bibliografia, els quals han de ser esmentats necessàriament en aquest treball.¹³

Per començar l'exposició bibliogràfica, cal afirmar que la principal atenció envers aquesta matèria ha estat prestada per part dels professors de dret eclesiàstic, però no només, perquè la llibertat religiosa ha resultat científicament molt atractiva a professors d'altres branques de coneixement, com ara dret constitucional, administratiu, processal, penal, financer i tributari, dret del treball, filosofia jurídica, història del dret, civil, etc. Per això hem de ressenyar que es tracta d'una matèria de caràcter «transversal» precisament per la seva incidència en molts camps de l'ordenament jurídic. Així mateix, aquest caràcter científic fa que la matèria de dret eclesiàstic sigui explicada en altres països i en facultats de dret en una part del programa de cadascuna de les assignatures específiques, en comptes de per una assignatura independent com passa al nostre país¹⁴ —entenc que de manera encertada, a la llum de la molt raonable producció

⁷ Olmos, M.ª E., «Estado actual de la ciencia del derecho eclesiástico español», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, III (1987), p. 201 y ss.

⁸ Ferrer Ortiz, J., «El derecho eclesiástico en la bibliografía universitaria española», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, vol. V (1989), p. 569 y ss.

⁹ Rodríguez Chacón, R., «Panorama bibliográfico del derecho eclesiástico español», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, vol. IX (1993), p. 673 y ss.

¹⁰ En realitat, els autors de l'esmentat treball són Vázquez García-Peñuela, J. M.ª, Martín García, M.ª M. i Marín, M. D., *Repertorio bibliográfico de derecho eclesiástico español (1953-1993)*, Almería, 1995.

¹¹ Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico> (pàgina consultada el 16 d'abril de 2006). Encara que dins d'aquesta pàgina s'indica que l'actualització s'ha dut a terme en data de 1999, conté citacions de treballs fins a l'any 2003. Esperem es continuï amb aquest treball tan important dins de la matèria de dret eclesiàstic.

¹² L'obra bibliogràfica més completa, a dia d'avui, creiem que és la següent: Espín Templado, E., González-Trevijano (dir.), Díaz Revorio, F. J. i Ortega Gutiérrez, D. (coord.), *Constitución española. 25 años de bibliografía*, Madrid, 2003.

¹³ Sense pretendre citar totes les fonts, i només per mostrar la importància de les citacions bibliogràfiques, poden citar-se els elencs de bibliografia que es contenen en les següents revistes: *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*; *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico*; *Revista Española de Derecho Canónico*; *Ius Canonicum*; *Derecho, Laicidad y Libertades. Escritos Jurídicos*; *Boletín Informativo de Derecho Canónico. Asociación Española de Canonistas*, etc.

A les esmentades publicacions, en ocasions es contenen estudis bibliogràfics parcials sobre la matèria. Per exemple, es pot citar Martí, J. M., «Enseñanza de la religión en la escuela en la última década», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, vol. XXI (2005), p. 495 i ss. O el treball que sobre patrimoni —en premsa— per al número de l'*Anuario* de l'any 2006 ha dut a terme I. Aldanondo Salaverría.

¹⁴ És molt il·lustratiu comprovar que en alguns manuals de dret constitucional de països iberoamericans, les relacions Església-Estat, el dret a l'educació religiosa, així com el dret de llibertat religiosa, entre altres aspectes del dret

científica existent en la matèria, com s'intenta exposar aquí.

Cal recordar que l'assignatura de dret eclesiàstic té una vida molt curta al nostre país i que ha nascut de la reconversió de les càtedres de dret canònic¹⁵ existents a la universitat espanyola, més concretament, després de l'aprovació de la Constitució, a les càtedres, en aquell temps, de dret canònic. S'explicava dret canònic i, de manera col·lateral, sobretot després de l'aprovació del text constitucional i dels Acords amb l'Església catòlica de 3 de gener de 1979, també dret eclesiàstic. No obstant això, el pas més important cap al reconeixement al nostre país de la importància de l'estudi del dret eclesiàstic ho constitueix la dada que a partir de 1983, després de celebrar-se les anomenades proves d'idoneïtat per a l'habilitació dels professors titulars, aquests apareixen capacitats per ensenyar *Relacions de l'Estat amb les esglésies*. És a dir, a partir de la Llei 11/1983, de 25 d'agost, de reforma universitària, els professors adjunts es van veure modificats en la seva denominació passant a ser professors titulars d'universitat, i per Ordre ministerial de 7 de febrer de 1984 es van convocar les esmentades proves per formar part del cos de professors titulars de *Relacions de l'Estat amb les esglésies*. Al costat d'aquesta norma, una altra fita ressenyable va ser el Reial decret 1888/1984, de 26 de setembre, en l'annex del qual figura l'anomenat *Catàleg d'àrees de coneixement* —concepte introduït per la Llei de 25 d'agost de 1983—, però que fins al Reial decret de 26 de setembre de 1984 no va ser definit. El legislador entén que no inclou el dret canònic però sí el dret eclesiàstic de l'Estat, i que els professors de dret canònic són denominats a partir d'aquest Decret com a professors de dret eclesiàstic de l'Estat.¹⁶ L'autonomia didàctica es consagra definitivament pel Reial decret 1424/1990, de 26 d'octubre, on s'estableix com a matèria troncal el dret eclesiàstic de l'Estat en la llicenciatura de dret i, a més, es fixa el seu contingut.

Lògicament, l'existència d'una assignatura específica en la llicenciatura de dret ajuda i serveix per crear un conjunt de professors que, encarregats d'aquesta matèria, la desenvolupen mitjançant nombroses publicacions, projectes d'investigació i iniciatives científiques que han fet que tinguem davant nostre una gran i interessant producció científica sobre aquesta matèria,¹⁷ sense oblidar, com ja s'ha assenyalat, l'existència de professors d'altres disciplines de reconegut

eclesiàstic, representen una part important del contingut. En aquest sentit es poden citar Prieto Sagüés, N., *Elementos de derecho constitucional*, tomo 2, Buenos Aires, 2003; María Bidegaín, C., *Curso de derecho constitucional*, vol. II, Buenos Aires, 2005.

Respecte a l'ensenyament del dret eclesiàstic a Europa, vegeu García-Pardo, D., «L'enseignement et l'étude du droit ecclésiastique de l'Etat dans les Universités de Grèce, Espagne, France, Italie et Portugal», a *The Teaching of Church-State Relations in European Universities* (José María González del Valle i Alexander Hollerbach, coord.), Lovaina (Bèlgica), 2005, p. 171-195.

¹⁵ Seguint Navarro Valls, podem afirmar que l'ensenyament del dret canònic sempre va ser una constant a la universitat espanyola, amb més o menys càrrega docent, però present fins i tot durant la Segona República. Només avui, en els nostres dies, és quan el dret canònic ha quedat com a assignatura, en el millor dels casos, optativa o de lliure configuració en els plans d'estudi d'algunes universitats espanyoles, i només la part del matrimoni canònic amb efectes civils té protagonisme dins del dret eclesiàstic (vegeu Navarro Valls, R., «La enseñanza universitaria del derecho canónico en la jurisprudencia española», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, vol. I, 1985, p. 49 i s.)

¹⁶ Ibán, I., «Valoración de una recepción (la ciencia eclesiasticista italiana en las revistas españolas)», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, vol. II (1986), p. 90-92. També, i entre d'altres, vegeu Navarro Valls, R., «La enseñanza...», cit., p. 55-72. Rodríguez Chacón, R., «Panorama bibliográfico...», cit., p. 673-675.

¹⁷ En aquesta matèria, tal com s'ha assenyalat, sí que hi ha alguns treballs tendents a analitzar i sistematitzar bibliografia. No obstant això, l'existència de nombrosos projectes d'investigació realitzats sobre la matèria de dret eclesiàstic inviten a fer un treball, encara avui no executat, pel qual es pugui posar de manifest la vitalitat d'aquesta disciplina en el pla de l'R+D, tant autonòmic com nacional i internacional.

prestigi que han col·laborat en l'estudi del dret eclesiàstic mitjançant contribucions de gran interès científic.¹⁸

Una vegada feta aquesta breu introducció, en què s'han posat de manifest alguns punts com ara l'encert de la Revista en aquest número, el perquè de l'actualitat de dret eclesiàstic en aquest moment, l'existència d'altres treballs bibliogràfics precedents i la participació en la matèria de moltes branques de coneixement, cal assenyalar la base jurídica principal en la qual tenen el fonament les investigacions realitzades en matèria de llibertat religiosa en el nostre ordenament. De manera principal, per la Constitució de 1978, que ha establert les noves bases i principis sobre els quals ha construït el seu edifici, al costat de la regulació internacional en aquesta matèria, que la completa i fa que, en funció de l'art. 10.2 CE, hagi de ser interpretada d'acord amb els textos internacionals¹⁹ ratificats per Espanya —especialment el CEDH—, la Llei orgànica de llibertat religiosa de 1980,²⁰ que l'ha desplegat, i els Acords entre Espanya i la Santa Seu,²¹ així com els Acords de cooperació amb altres confessions religioses diferents de la catòlica,²² que segons el parer de molts eclesiàstics encara s'han de desplegar.

¹⁸ A títol il·lustratiu, i sense cap voluntat d'exhaustivitat, vegeu Peces-Barba, G., «Algunas reflexiones sobre la libertad ideológica y religiosa», a *Libertad y derecho fundamental de libertad religiosa*, Madrid, 1989, p. 53-71. Santolaya Machetti, P., «De cómo la libertad ideológica puede modular el cumplimiento de algunas obligaciones legales (según la jurisprudencia)», a *La libertad ideológica*, Madrid, 2001, p. 81 i ss. Martín Retortillo, L., *Libertad religiosa y orden público (un estudio de jurisprudencia)*, Madrid, 1970. També «El derecho a la objeción de conciencia en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional», a *Sistema*, 62 (1984), p. 3-35. O «El marco normativo de la libertad religiosa», a *La libertad religiosa a los veinte años de su Ley orgánica*, Madrid, 1999. López Castillo, A., «Acerca del derecho de libertad religiosa», a *Revista Española de Derecho Constitucional*, 56 (1999), p. 75-104. Asimismo, «Libertad de conciencia y de religión», a *Revista Española de Derecho Constitucional*, 63 (2001), p. 11-42. O també *La libertad religiosa en la jurisprudencia constitucional*, Pamplona, 2002. Alegre Ávila, J. M., *Evolución y régimen jurídico del patrimonio histórico: la configuración dogmática de la propiedad histórica en la Ley 16/1985, de 25 de junio, del patrimonio histórico español*, Madrid, 1994. Ponce Solé, J., «Una reflexión desde el derecho urbanístico sobre las modernas sociedades pluriculturales y pluriconfesionales», a *Revista de Derecho Urbanístico y Medio Ambiente*, gener-febrer 2005, p. 11-67. Rodríguez Bereijo, A., «La libertad religiosa en el derecho constitucional español», a *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, 1998, p. 41-49. Per aprofundir en el tema, es pot esmentar el treball de Martínez-Torrón, que recull més de cinquanta contribucions realitzades abans de l'any 1999. (Martínez-Torrón, J., *Religión, derecho y sociedad. Antiguos y nuevos planteamientos en el derecho eclesiástico del Estado*, Granada, 1999, p. 69-70 —nota 13).

¹⁹ Aquests convenis, tractats o pactes subscrits per Espanya constitueixen el marc de la protecció internacional de la llibertat religiosa. Entre aquests, vegeu la Declaració universal dels drets humans de 10 de desembre de 1948; Conveni europeu per a la protecció dels drets humans i de les llibertats fonamentals de 4 de novembre de 1950; Pacte internacional de drets civils i polítics de 19 de desembre de 1966; Pacte internacional de drets econòmics, socials i culturals de 19 de desembre de 1966; Declaració sobre l'eliminació de totes les formes d'intolerància i discriminació fundades en la religió o les conviccions, proclamada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 25 de novembre de 1981.

²⁰ Llei orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de llibertat religiosa.

²¹ Acord de 28 de juliol de 1976 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu sobre renúncia a la presentació de bisbes i al privilegi del fur. Acord de 3 de gener de 1979 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu sobre assumptes jurídics. Acord de 3 de gener de 1979 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu sobre assumptes econòmics. Acord de 3 de gener de 1979 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu sobre ensenyament i assumptes culturals. Acord de 3 de gener de 1979 entre l'Estat espanyol i la Santa Seu sobre l'assistència religiosa a les Forces Armades i servei militar de clergues i religiosos.

²² Llei 24/1992, de 10 de novembre, per la qual s'aprova l'Acord de cooperació de l'Estat amb la Federació d'Entitats Religioses Evangèliques d'Espanya. Llei 25/1992, de 10 de novembre, per la qual s'aprova l'Acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de Comunitats Israelites d'Espanya. Llei 26/1992, de 10 de novembre, per la qual s'aprova l'Acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya.

En qualsevol cas, va ser després de la promulgació de la Constitució de 1978 quan els estudis sobre dret eclesiàstic van augmentar de manera considerable, i per a una millor exposició es poden sistematitzar de la manera següent.

2. Obres de recopilació i/o col·leccions legislatives

La preocupació per part dels professors de dret eclesiàstic per sistematitzar les normes més rellevants sobre la matèria ha estat constant des dels inicis d'aquesta assignatura, i s'ha convertit en un dels motius llunyans que expliquen l'autonomia científica d'aquesta assignatura en els plans d'estudi de dret. I així, podem trobar molts treballs que, de manera, més o menys exhaustiva, depenent del perfil més o menys docent o científic, s'han destinat a aquest fi.²³ Alguns s'actualitzen cada any, mentre que d'altres han vist la llum i després no han tingut continuació.

3. Manuals i tractats de dret eclesiàstic

L'existència d'un gran nombre de manuals, amb un valor científic realment alt, és un dels elements que cal destacar en qualsevol treball que vulgui representar la realitat bibliogràfica actual d'aquesta disciplina. En la nostra matèria, atesa la joventut que té com a assignatura troncal en les facultats de dret, disposar d'un gran nombre de manuals ens serveix per acreditar la preocupació dels professors d'aquesta matèria per formar una verdadera ciència de coneixement i, a més, la vitalitat d'aquesta.

²³ De tots els existents es poden destacar, sense voluntat exhaustiva, els següents: Bernárdez Cantón, A., *Legislación eclesiástica del Estado*, Madrid, 1965 (la primera en el temps). Reina, A., *Legislación eclesiástica*, Madrid, 1984. Bueno Salinas, S., *Legislación eclesiástica del Estado*, Barcelona, 1986. Bueno Salinas, S., Duarte, C., Bajet, E. i Oleart, O., *Legislación eclesiástica de l'Estat i de Catalunya*, Barcelona, 1986. González del Valle, J. M., Álvarez Cortina, A. C., Camarero Suárez, M. i Villa Robledo, M. J., *Compilación de derecho eclesiástico español (1916-1986)*, Madrid, 1986 (aquesta destaca per l'extensió en la recopilació de normes eclesiàstiques en el temps). Molina Meliá, A. i Olmos Ortega, M.ª, E., *Legislación eclesiástica*, Madrid, 1987, 1989, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001 i 2002. Olmos Ortega, M.ª E., *Legislación eclesiástica*, Madrid, 2003, 2004 i 2005. López Alarcón, M. i Salcedo, J. R., *Legislación eclesiástica del Estado español*, Barcelona, 1993. Contreras Mazarío, J. M., *Leyes eclesiásticas del Estado*, Pamplona, 1994. Martínez-Torrón, J. i Álvarez-Manzaneda Roldán, M., *Normas de derecho eclesiástico*, Granada, 1994, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004 i 2005. Álvarez Cortina, A. C. i Villa Robledo, M. J., *Legislación básica. Derecho eclesiástico*, Pamplona, 1996. García Hervás, D. i Garcimartín Montero, C., *Legislación eclesiástica del Estado*, Madrid, 1997. Nieto Núñez, S., *Legislación eclesiástica estatal i autonómica*, Madrid, 1997. Álvarez Cortina, A. C. i Villa Robledo, M. J., *Repertorio legislativo i jurisprudencial de derecho eclesiástico español*, Pamplona, 1998. De la Hera, A. i Martínez de Codes, R. M., *Spanish legislation on religious affairs*, Madrid, 1998. Fornés, J., Blanco, M. i Castillo, B., *Legislación eclesiástica*, Pamplona, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005. Martín Sánchez, I. (coord.), García Gárate, A. i García García, R., *Legislación básica de derecho eclesiástico del Estado*, Madrid, 2000. Llamazares Fernández, D. (dir.), *Derecho eclesiástico del Estado*, Barcelona, 2000, 2001, 2002, 2003 i 2005. Corral, C. i Giménez Martínez de Carvajal, J., *Concordatos vigentes*, 4 vol., Madrid, 1981-2004. Martín de Agar, J. T., *Raccolta di concordati, 1950-1999*, Roma, 1999. Comisión Episcopal de Enseñanza y Catequesis, *Documentación jurídica, académica y pastoral sobre la enseñanza religiosa escolar y sus profesores*, Madrid, 2001. Corral, C. i Aldanondo, I., *Código del patrimonio cultural de la Iglesia*, Madrid, 2001.

De tots els manuals editats, sense voluntat exhaustiva —encara que s'assenyalen els principals—, se'n poden destacar, per ordre cronològic, els següents: Bernárdez, A., «Elementos de derecho eclesiástico español», a *Derecho canónico*, Pamplona, 1977 (2a ed.), p. 769-811. González del Valle, J. M., *Derecho eclesiástico del Estado español*, Pamplona, 1980 i 1983. Pérez-Llantada, J., *Addenda para la actualización del texto de derecho canónico y derecho eclesiástico del Estado*, Madrid, 1982. Echeverría, L. de, «Derecho concordatario y eclesiástico del Estado español», a *Nuevo derecho canónico*, Madrid, 1983, p. 527-613. Reina, A., «Derecho eclesiástico del Estado», a *Derecho canónico*, Madrid, 1983, p. 225-365. Molina Meliá, A. i Olmos Ortega, M. E., *Derecho canónico y derecho eclesiástico del Estado*, Valencia, 1983. Reina, V. i Reina, A., *Lecciones de derecho eclesiástico español*, Barcelona, 1984. Molano, E., *Introducción al estudio del derecho canónico y del derecho eclesiástico del Estado*, Barcelona, 1984. Souto, J. A., *Derecho canónico*, I, UNED, Madrid, 1986, p. 207-339. Ibán, I. C. i Prieto Sanchís, L., *Lecciones de derecho eclesiástico*, Madrid, 1985 i 1987. Rubio Rodríguez, J., *Derecho eclesiástico del Estado (ad usum privatum)*, Córdoba, 1987. Vera Urbano, F. de P., *Derecho eclesiástico I*, Madrid, 1990. González del Valle, J. M., *Derecho eclesiástico español*, Madrid, 1989, 1991, 1995, 1997, 2002 i 2005. Ibán, I. C., Prieto Sanchís, L. i Motilla, A., *Curso de derecho eclesiástico*, Madrid, 1991. Llamazares Fernández, D., *Derecho eclesiástico del Estado. Derecho de la libertad de conciencia*, Madrid, 1989 i 1991. Goti Ordeñana, J., *Sistema de derecho eclesiástico del Estado*, Donostia, 1991 (parte general) i 1992 (parte especial); Zarautz, 1994. Martínez Blanco, A., *Derecho eclesiástico del Estado*, Madrid, 1993 (vol. II) i 1994 (vol. I). Souto, J. A., *Derecho eclesiástico del Estado. El derecho de la libertad de ideas y creencias*, Madrid, 1992, 1993 i 1995. AV, *Derecho eclesiástico del Estado español*, Pamplona, 1980, 1983, 1993, 1996 i 2004. AV, *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994. Alonso Royano, F., *Compendio de derecho eclesiástico del Estado, matrimonial civil y canónico*, Bilbao, 1995 i 1996. Ibán, I. C., Prieto Sanchís, L. i Motilla, A., *Derecho eclesiástico*, McGraw-Hill, Madrid, 1997. Llamazares Fernández, D., *Derecho de la libertad de conciencia. I. Libertad de conciencia y laicidad*, Madrid, 1997 i 2002. *II. Libertad de conciencia, identidad personal y solidaridad*, Madrid, 1999 i 2003. Martín Sánchez, I. (coord.), *Curso de derecho eclesiástico del Estado*, Valencia, 1997. García Hervás, D. (coord.), *Manual de derecho eclesiástico del Estado*, Madrid, 1997. Delás y de Ugarte, M. de (coord.), *Dret eclesiàstic de l'Estat*, Barcelona, 1998 i 2002. Bernárdez Cantón, A., *Lecciones de derecho eclesiástico español (ad usum privatum)*, Sevilla, 1999. Garín, P. M., *Temas de derecho eclesiástico del Estado. La «religión» en la comunidad política desde la libertad*, Bilbao, 2000. Souto, J. A., *Comunidad política y libertad de creencias: introducción a las libertades públicas en el derecho comparado*, Madrid, 1999 i 2003. Satorras Fioretti, R. M., *Lecciones de derecho eclesiástico del Estado*, Barcelona, 2000, 2002 i 2004. Larena Beldarrain, J., *La libertad religiosa y su protección en el derecho español*, Sevilla, 2002. Larena Beldarrain, J. i Fernández Arruty, J. A. (dir.), *Derecho eclesiástico*, Madrid, 2004.

Els manuals esmentats ens aporten una visió bastant pròxima a la realitat actual del dret eclesiàstic i encara que, lògicament, la seva funció última és l'exposició global de la regulació jurídica del fet religiós amb marcat caràcter didàctic, el fet cert és que alguns són molt més que un simple manual destinat a l'ensenyament del dret eclesiàstic. En aquest sentit, es poden destacar pel seu detall i amplitud en els temes tractats els esmentats dels professors Llamazares, Souto, González del Valle, Ibán, Prieto y Motilla i Goti Ordeñana.

Finalment, la majoria dels esmentats presenten una gran vitalitat i preocupació per estar actualitzats, que es comprova en les successives edicions que se n'han fet. Aquesta vitalitat s'observa en alguns que podem denominar «clàssics» en la nostra disciplina, com passa, entre d'altres, amb el manual d'AV, *Derecho eclesiástico del Estado español*, editat a Pamplona, que després de la seva última edició l'any 1996, ha estat actualitzat recentment (2004) pel prof.

Ferrer, qui ha dut a terme una bona tasca de coordinació.

Al costat de la realitat dels manuals, en un segon pla cal ressenyar l'existència de treballs destinats al vessant pràctic de la matèria, enfocada a la docència en les facultats de dret, la qual ha merescut també la preocupació dels eclesiàstics, i mostra d'això són els nombrosos treballs que se n'han fet.²⁴

4. Revistes especialitzades

Al costat d'aquests manuals no cal oblidar els nombrosos estudis apareguts en diverses revistes espanyoles especialitzades en dret eclesiàstic. Algunes de ja existents amb l'ensenyament del dret canònic, progressivament han anat donant entrada a nombrosos articles de dret eclesiàstic, i fins i tot avui dia les seves pàgines contenen molts més articles de dret eclesiàstic que de dret canònic. Ens referim a publicacions com ara la *Revista Española de Derecho Canónico* o *Ius Canonicum*, sense oblidar-nos de la revista especialitzada en la nostra assignatura, *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, apareguda el 1985. D'altra banda, els últims anys han nascut altres revistes que, encara que amb menys antiguitat, presenten, des dels seus inicis, un perfil d'excel·lència important; ens referim a *Derecho, Laicidad y Libertades. Escritos Jurídicos* i a la *Revista General de Derecho Eclesiástico y Derecho Canónico*. Aquesta última és la primera que s'ha editat en format digital —www.iustell.com— i ha implicat una gran innovació mitjançant la seva publicació *en línia* en aportar per primera vegada a aquesta matèria els avantatges que comporta tenir una publicació d'aquestes característiques.

Encara que en aquest treball només s'estan esmentant les obres espanyoles, en qüestió de revistes la contribució científica dels investigadors espanyols no es queda només dins de les nostres fronteres, i es pot afirmar que, avui dia, la investigació en dret eclesiàstic dels professors espanyols ha superat les fronteres i les seves contribucions formen part de revistes publicades en altres països que també estan especialitzades en dret eclesiàstic. Entre d'altres, i sense voluntat exhaustiva, en podem esmentar les següents: *Il Diritto Ecclesiastico*, *Quaderni di Diritto e Politica ecclesiastica*, *Journal of Church and State*, *Conciencia y Libertad*, *Ecclesiastical Law Journal*, *European Journal for Church and State Research*, *Revue européenne des relations églises-Etat*, *Patrimonio Cultural*, *Patrimonio Cultural y Derecho*, *Praxis juridique et religion*, *Annuaire suisse de droit ecclésial*, *Anuario Argentino de Derecho Eclesiástico*, *Revue de droit canonique*, etc.

Al costat d'aquestes publicacions especialitzades en la matèria, de manera col·lateral, perquè contenen de manera habitual contribucions relacionades amb l'objecte del dret eclesiàstic, es poden assenyalar altres revistes pròpies d'altres branques de coneixement. Entre

²⁴ Per a tots, vegeu. González del Valle, J. M., Álvarez Cortina, A. C., Villa Robledo, M. J. i Camarero Suárez, M., *Manual de prácticas de derecho canónico y derecho eclesiástico del Estado. Texto, jurisprudencia y formularios*, Madrid, 1985. Molina Meliá, A., *Derecho canónico y derecho eclesiástico. Fuentes. Textos. Casos prácticos*, Valencia, 1983 i 1985. Álvarez Cortina, A. C., Camarero Suárez, M., González del Valle, J. M. i Villa Robledo, M. J., *Textos, jurisprudencia y formularios de derecho eclesiástico del Estado y derecho matrimonial*, Madrid, 1991. Martín Sánchez, I. (coord.), *Manual de prácticas de derecho eclesiástico (jurisprudencia española)*, Madrid, 1996. Navarro Valls, R. i Palomino, R., *Estado y religión. Textos para una reflexión crítica*, Ariel, Barcelona, 2000. Ibán, I. i González Sánchez, M., *Textos de derecho eclesiástico*, Madrid, 2001. Escrivá Ivars, J., *Derecho eclesiástico del Estado: práctica jurídica*. Área de derecho eclesiástico del Estado, curso académico 2001-2002, Valencia, 2001 (hi ha una altra edició de l'any 1998).

d'altres, es poden destacar les següents: *Anuario de Derecho Civil*, *Anuario de Historia del Derecho Español*, *Actualidad Jurídica*, *Boletín de Información del Ministerio de Justicia*, *Revista de Administración Pública*, *Revista Crítica de Derecho Inmobiliario*, *Revista de Derecho Notarial*, *Revista de Derecho Privado*, *Revista Española de Derecho Administrativo*, *Revista de Estudios Políticos*, *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, *Revista General de Derecho*, *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, *Revista Jurídica de Cataluña* i, també, la *Revista Española de Derecho Constitucional* i la *Revista Catalana de Dret Públic*, etc.

5. Llibres homenatge i actes de congressos, jornades i escrits reunits diversos

Cal destacar l'existència d'un altre tipus d'obres, destinades a retre homenatge a professors d'universitat, o altres treballs que recullen les actes de congressos, jornades o altres esdeveniments de caràcter científic realitzats en aquesta matèria, perquè, per descomptat, contenen aportacions de gran interès científic.

Respecte als llibres homenatge existents en aquesta matèria, entre d'altres, es poden esmentar els treballs següents: AV, *Estudios de derecho canónico y de derecho eclesiástico en homenaje al profesor Maldonado*, Madrid, 1983. AV, *Dimensiones jurídicas del factor religioso. Estudios en homenaje al profesor López Alarcón*, Murcia, 1987. AV, *Aspectos jurídicos de lo religioso en una sociedad plural. Estudios en honor del Dr. D. Lamberto de Echeverría*, Salamanca, 1987. AV, *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado. Estudios en memoria del profesor Pedro Lombardía*, Madrid, 1989. AV, *Estudios jurídicos en homenaje al profesor Vidal Guitarte*, vol. I i II. Castellón, 1999. AV, *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, Universidad de Alicante, vol. I i II, Murcia, 2000. AV, *Iglesia y Estado y sociedad internacional. Libro homenaje a D. José Jiménez y Martínez de Carvajal*, Madrid, 2003. García García, R. (coord.), *El derecho eclesiástico a las puertas del siglo XXI. Estudios en homenaje al profesor Juan Goti Ordeñana* (en premsa).

Tenen més interès els treballs que serveixen per donar a conèixer congressos, jornades o un altre tipus d'actes anàlegs realitzats en matèria de llibertat religiosa. Aquest tipus d'actes en ocasions ha trobat la seva publicació, i conté contribucions de gran interès científic. Se'n poden esmentar els següents:²⁵ AV, *Constitución y relaciones Iglesia-Estado en la actualidad. Actas del Simposio Hispano-Alemán organizado por las Universidades Pontificias de Comillas y Salamanca (Madrid, 13-15 marzo 1978)*, Salamanca, 1978. Corral, C. i Urteaga, J. M. (ed.), *Problemas entre Iglesia y Estado. Vías de solución de derecho comparado. Ponencias de las II Jornadas de Estudio organizadas por la Facultad de Derecho Canónico de la Universidad Pontificia de Comillas de Madrid (Madrid, 9-11 diciembre de 1976)*, Madrid, 1978. AV, *El hecho religioso en la nueva Constitución española. Trabajos de la XVI Semana de Derecho Canónico*, Salamanca, 1979. AV, *Los acuerdos concordatarios españoles y la revisión del concordato italiano. Actas del simposio celebrado en Barcelona los días 29 de febrero y 1 de*

²⁵ S'esmenten tan sols aquells que s'han dut a terme després de l'aprovació del text constitucional. No obstant això, en matèria de dret eclesiàstic existeixen altres treballs que, portats a terme abans d'aquesta data, tenen interès científic. Entre aquests, AV (Facultat de Dret de la Universitat de Madrid), *El Concordato de 1953*, Madrid, 1956. AV, *La institución concordataria en la actualidad. Trabajos de la XIII Semana de Derecho Canónico*, Salamanca, 1971. AV, *El fenómeno religioso en España. Aspectos jurídico-políticos*, Madrid, 1972. AV, *La Iglesia en España sin concordato. Una hipótesis de trabajo. Ponencias de las I Jornadas de reflexión de profesores organizadas por la Universidad Pontificia de Comillas (22-24 enero 1976)*, Madrid, 1976.

marzo de 1980, Barcelona, 1980. Corral, C. i Echeverría, L. de (ed.), *Acuerdos entre la Iglesia y España. Comentario patrocinado por las Universidades Pontificias de Comillas (Madrid) y Salamanca*, Madrid, 1980. Giménez y Martínez de Carvajal, J. i Corral, C. (dir.), *Iglesia y Estado en España: régimen jurídico de sus relaciones*, Madrid, 1980. Corral, C. i Urteaga, J. M. (ed.), *La Iglesia española y la integración de España en la Comunidad Europea. V Jornadas de Estudio de la Facultad de Derecho Canónico de la Universidad de Comillas, 15-17 de abril de 1986*, Madrid, 1986. AV, *Acuerdos Iglesia-Estado español en el último decenio. Su desarrollo y perspectivas*, Barcelona, 1987. Ibán, I. C. (coord.), *Iglesia católica y regímenes autoritarios y democráticos (experiencia española e italiana) (Jerez, 4 al 8 de octubre de 1985)*, Madrid, 1987. Corral, C. i Listl, J. (ed.), *Constitución y acuerdos Iglesia-Estado. Actas del II Simposio Hispano-Alemán*, Madrid, 1988. Corral, C. (ed.), *La asignación tributaria para fines religiosos. VI Jornadas de estudio de la Facultad de Derecho Canónico de la Universidad Pontificia de Madrid, 24 y 25 de mayo de 1988*, Madrid, 1989. Ibán, I. C. (coord.), *Libertad y derecho fundamental de libertad religiosa*, Madrid, 1989. Martín Martínez, I., *Sobre la Iglesia y el Estado*, Madrid, 1989. Martínez Blanco, A. i López Alarcón, M. (coord.), *La objeción de conciencia en el derecho español e italiano: jornadas celebradas en Murcia los días 12 a 14 de abril de 1989*, Murcia, 1990. Lombardía, P., *Escritos de derecho canónico y de derecho eclesiástico del Estado*, Pamplona, 1973 (t. I i II), 1974 (t. III) i 1991 (t. IV i V). Goti Ordeñana, J. (ed.), *Aspectos sociojurídicos de las sectas desde una perspectiva comparada*, Oñati, 1991. Guitarte Izquierdo, V. i Escrivá Ivars, J. (ed.), *La objeción de conciencia*, Valencia, 1993. Roca, M. J. (ed.), *La financiación de la Iglesia católica en España*, Santiago de Compostela, 1994. AV, *Acuerdos del Estado español con los judíos, musulmanes y protestantes*, Salamanca, 1994. Domínguez Bartolomé, R., (coord.), *La libertad ideológica en la Constitución española de 1978. Actas del II Congreso de derecho eclesiástico del Estado para estudiantes*, Jerez, 1995. AV, *La libertad religiosa. Memoria del IX Congreso internacional de derecho canónico*, México, 1996. Goti Ordeñana, J. (ed.), *Secularización y laicidad en la experiencia democrática moderna. Jornadas de estudio. Oñati, 25-26 de mayo de 1995*, San Sebastián, 1996. Reyna, V. i Félix Ballesta, M.ª A. (coord.), *Acuerdos del Estado español con confesiones religiosas minoritarias. Actas del VII Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado, Barcelona, 1994*, Madrid, 1996. AV, *Laicidad, cooperación y sistema de acuerdos. Actas del VI Congreso interuniversitario de derecho eclesiástico para estudiantes*, Madrid, 1997. Buqueras Segura, M. E., (coord.), *Sectas y derechos humanos. III Congreso interuniversitario de derecho eclesiástico para estudiantes (21-24 abril 1994)*, Córdoba, 1997. Martinell, J. M. i Areces Piñol, M.ª T. (ed.), *Uniones de hecho*, Lleida, 1998. Martínez-Torrón, J. (ed.), *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, Granada, 1998. Morán, G. (coord.), *Nacionalismo en Europa. Nacionalismo en Galicia. La religión como impulsor de la ideología nacionalista (A Coruña, 4-6 septiembre 1997)*, Santiago de Compostela, 1998. Motilla, A. (ed.), *Tolerancia y objeción de conciencia en el Estado democrático. Actas del V Congreso interuniversitario de derecho eclesiástico para estudiantes (Alcalá de Henares, 18 a 21 de abril de 1996)*, Alcalá de Henares, 1998. Castro Jover, A. (ed.), *Iglesias, confesiones y comunidades religiosas en la Unión Europea. San Sebastián, 25 y 26 de septiembre de 1998*, Bilbao, 1999. De la Hera, A. i Martínez de Codes, R. M.^a, *Encuentro de las tres confesiones religiosas. Cristianismo, judaísmo, islam*, Madrid, 1999. AV, *La libertad religiosa a los veinte años de su Ley orgánica*, Madrid, 1999. De la Hera, A. i Martínez de Codes, R. M.^a (coord.), *Encuentro sobre dignidad humana y libertad religiosa*, Ministerio de Justicia, Secretaría General Técnica, Madrid, 2000. Llamazares Fernández, D. (ed.), *Estado y religión. Proceso de secularización y laicidad. Homenaje a don Fernando de los Ríos*, Madrid, 2001. Otaduy, J. de (ed.), *Diálogo sobre el futuro de la ciencia del derecho eclesiástico en España. Trabajos de la reunión organizada por el Instituto Martín de Azpilicueta. Universidad de Navarra, 26 de mayo de 2000*, Pamplona, 2001. AV, *Los Acuerdos entre la Santa Sede y el Estado español (veinte años de vigencia)*, Madrid, 2001. De la Hera, A. i Martínez de Codes, R. M.^a (coord.), *Proyección nacional e internacional de la libertad religiosa*, Madrid, 2001. Martínez de Codes, R. M.^a i Rossell Granados, J., *Religious Freedom, Tolerance and non-*

Discrimination in Education, Cáceres, 2001. De la Hera, A. i Martínez de Codes, R. M.^a (coord.), *La libertad religiosa en la educación escolar. Conferencia internacional consultiva sobre educación escolar en relación con la libertad de religión y de convicciones, la tolerancia y la no discriminación (Madrid, 23-25 noviembre 2001)*, Madrid, 2002. De la Hera, A. e Irastorza, D. (coord.), *La financiación de la libertad religiosa*, Madrid, 2002. De la Hera, A.; Mottilla, A. i Palomino, R., (coord.), *El ejercicio de la libertad religiosa en España. Cuestiones disputadas*, Madrid, 2003. Catalá Rubio, S. (coord.), *Comunidades cristianas no católicas*, Cuenca, 2004. Vázquez García-Peñuela, J. M.^a (ed.), *Los concordatos, pasado y futuro: actas del Simposio internacional de derecho concordatario, Almería 12-14 de noviembre de 2003*, Granada, 2004. Martín Sánchez, I. (dir.), *Bioética, religión y derecho (Actas del curso de verano de la Universidad Autónoma de Madrid celebrado en Miraflores de la Sierra del 14 al 16 de julio de 2005)*, Madrid, 2005.

Es reitera que aquests treballs esmentats presenten un gran interès científic, ja que recullen la problemàtica existent sobre les matèries referides en el moment de realitzar-se les reunions científiques, entre els quals poden trobar-se obres realitzades per especialistes en la matèria i que serveixen, per descomptat, per conèixer l'*estatus questionis* de la matèria abordada de manera molt satisfactòria.

6. Temàtica abordada en dret eclesial²⁶

Crec que es pot afirmar que la temàtica del dret eclesial es pot circumscriure sobre la base d'una sèrie de qüestions que avui es presenten d'absoluta actualitat, com són el tema dels principis constitucionals, sobretot el de cooperació i laïcitat; la possible millora de la Llei orgànica de llibertat religiosa després de més de 25 anys en vigor, i les noves legislacions dels països del nostre entorn; la immigració i el repte de la integració des de les diferents òptiques religioses; la col·lisió de drets de grups confessionals des de la perspectiva de la igualtat; l'aplicació i desenvolupament dels Acords; la llibertat d'ensenyament i l'ensenyament de la religió i els professors de religió; la posició dels grups religiosos en el dret espanyol i en concret d'aquells que han quedat fora de la FEREDE, la FCI, la CIE; les entitats de les confessions religioses; el patrimoni històric de les confessions; l'assistència religiosa; els ministres de culte; el sistema matrimonial; l'objecció de consciència; la bioètica; la possible descentralització en la regulació de la llibertat religiosa a favor de les comunitats autònomes; el pluralisme cultural com element de revisió del nostre dret eclesial, etc. En qualsevol cas, i amb caràcter específic, la doctrina eclesialista actual ha treballat sobre una sèrie de problemes que constitueixen el que podríem denominar els «grans temes del dret eclesial actual» que formen part íntegrament de la nostra disciplina, i entre aquests, amb ànim il·lustratiu, podem assenyalar l'actual temàtica mitjançant l'exposició dels aspectes següents:

Concepte,²⁷ contingut²⁸ i mètode²⁹ del dret eclesialista. Com s'ha assenyalat al principi

²⁶ En aquest treball es tractaran, tan sols, alguns temes als quals ha prestat especial atenció la doctrina eclesialista. Per a més detall, tant de citacions bibliogràfiques com de sistemàtica, ens remetem al treball realitzat per J. M. Vázquez García-Peñuela, amb el qual coincidim, i el considerem perfectament descriptiu de la pràctica totalitat de la temàtica abordada per la doctrina eclesialista. És més, ens hi remetrem moltes vegades perquè conté una base de dades bibliogràfica molt completa i extensa que excedeix amb molt l'espai d'aquest treball. Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

²⁷ Sobre el concepte de dret eclesialista, entre d'altres, vegeu De la Hera, A., *Introducción a la ciencia del derecho canónico*, Madrid, 1978, p. 113-125. Lombardía, P., «El concepto actual de derecho eclesialista y su marco

d'aquest treball, abordar aquests temes en una assignatura tan jove com aquesta, i pel seu caràcter transversal en l'ordenament jurídic, exigeix realitzar treballs que aprofundeixin sobre aquestes qüestions, i així la doctrina espanyola ha estat sensible a aquesta necessitat portant a terme tasques realment interessants.

Un dels temes tradicionals i clàssics en la doctrina espanyola ha estat l'estudi de les *relacions entre l'Església i l'Estat*, tant al llarg de la història³⁰ com en l'actualitat,³¹ i l'estudi de

constitucional», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, I (1985), p. 623-675. Delgado del Río, G., «El concepto de derecho eclesiástico», a *Cuadernos de la Facultad de Derecho de la Universidad de Mallorca*, 8 (1984), p. 65-82. Fornés, J., *La ciencia canónica contemporánea (valoración crítica)*, Pamplona, 1984, p. 317-347 i 370-395. Ibán, I. C., *Derecho canónico y ciencia jurídica*, Madrid, 1984, p. 182-242. També «Diez años después de la Constitución ¿un nuevo modelo de derecho eclesiástico?», a *Revista Jurídica de Castilla-La Mancha*, 5 (1988), p. 7-43. López Alarcón, M., «El derecho eclesiástico del Estado», en *Ius Canonicum*, XXXI (1991), p. 511-531. Fernández Coronado, A., «Derecho eclesiástico», a *Enciclopedia jurídica básica*, tomo II, Madrid, 1995, p. 2282-2285. Martínez-Torrón, J., *Religión, derecho y sociedad. Antiguos y nuevos planteamientos en el derecho eclesiástico del Estado*, Granada, 1999. Polo Sabau, J. R., *¿Derecho eclesiástico del Estado o libertades públicas?*, Málaga, 2003.

Per a més detall, vegeu el treball ja esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Concepto y método de derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

²⁸ Entre els treballs que hi ha sobre el tema, vegeu Lombardía, P., «Derecho eclesiástico y libertad religiosa», a *Revista de Derecho Público*, 90 (1983), p. 11-22. González del Valle, J. M., «El derecho eclesiástico: denominación, origen, evolución y materias que abarca», a *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado. Estudios en memoria del profesor Pedro Lombardía*, Madrid, 1989, p. 149-162. López Alarcón, M., «Relevancia específica del factor social religioso», a *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado. Estudios en memoria del profesor Pedro Lombardía*, Madrid, 1989, p. 465-478. Vázquez García-Peñuela, J. M., «El objeto del derecho eclesiástico y las confesiones religiosas», a *Ius Canonicum*, XXXIV (1994), p. 279-290. Martínez-Torrón, J., «El objeto de estudio del derecho eclesiástico», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XI (1995), p. 225-248. Vega, A., «Consideraciones acerca del objeto del derecho eclesiástico español», a *Escritos en honor de Javier Hervada*, Pamplona, 1999, p. 951-969. Rossell Granados, J., «Objeto del derecho eclesiástico», a *Diálogo sobre el futuro de la ciencia del derecho eclesiástico en España*, Pamplona, 2001, p. 101-119.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Concepto y método de derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

²⁹ No hi ha gaire treballs sobre aquesta matèria, en relació amb altres punts tractats. Entre aquests, vegeu Lombardía, P., «La enseñanza del derecho eclesiástico», a *La enseñanza del derecho*, Zaragoza, 1985, p. 147-159. Sánchez García, J. M., «Aspectos metodológicos del derecho eclesiástico», a *Diálogo sobre el futuro de la ciencia del derecho eclesiástico en España*, Pamplona, 2001, p. 151-164. Morán, G., «Metodología comparada y derecho eclesiástico del Estado», a *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico*, 1 (2002).

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Concepto y método de derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

³⁰ Entre molts altres, vegeu Entre muchos otros, *cf.* Aldea, Q., *Iglesia y Estado en la España del siglo XVII*, Madrid, 1967. Landa Fernández, T., *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado. Estudio filosófico-jurídico*, Madrid, 1968. Cuenca Toribio, J. M., «Iglesia y Estado en la España contemporánea», en *Ius Canonicum*, X (1970), p. 405-455. Cárcel Ortí, V., «1874: comienzo de un siglo de relaciones Iglesia-Estado en España», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 30 (1974), p. 265-311. Garrigues y Díaz-Cañabate, A., *Introducción a las relaciones Iglesia-Estado*, Madrid, 1975. Giménez y Martínez de Carvajal, J. y Corral, C., *Relaciones de la Iglesia y del Estado*, Madrid, 1976. Lombardía, P., «Síntesis histórica», en *Derecho eclesiástico del Estado español*, Pamplona, 1980, p. 39-148. Laboa, J. M.^a, *Iglesia y religión en las constituciones españolas*, Madrid, 1981. AV, *Iglesia, Estado y sociedad en España: 1930-1982*, Madrid, 1984. Cuenca Toribio, J. M., *Relaciones Iglesia-Estado en la España contemporánea (1833-1985)*, Madrid, 1985. Llamazares Fernández, D., «Principios, técnicas y modelos de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos», en *Revista de Estudios*, 88 (1995), p. 29-63. Perlado, P. A., *La libertad religiosa en las constituyentes del 69*, Pamplona, 1970. Cuenca Toribio, J. M.^a, *La Iglesia española ante la revolución liberal*, Madrid, 1971. Revuelta González, M., *Política religiosa de los liberales en el siglo XIX. Trienio constitucional*, Madrid, 1973. Andrés Gallego, J., «La legislación religiosa en la revolución española de 1868 (período constituyente)», en *Ius Canonicum*, XVII (1977), p. 257-301. Cuenca Toribio, J. M., *Iglesia y burguesía en la España liberal*, Madrid, 1979. Cárcel Ortí, V., *Iglesia y revolución en España (1868-*

les fonts pròpies d'aquesta matèria. Lògicament són molts més els treballs dedicats a les relacions entre l'Església catòlica i l'Estat,³² encara que també, els últims anys, després de l'aprovació de les lleis 24, 25 i 26/1992, de 10 de novembre, han anat proliferant els treballs

1874), Pamplona, 1979. Tello Lázaro, J. A., «La Iglesia en el proceso constitucional español del siglo XIX. Las constituciones progresistas», en *Revista de Estudios Políticos*, 37 (1984), p. 173-208. Montesinos, N., «Aproximación al nacimiento de la cuestión religiosa», en *Anales de la Universidad de Alicante. Facultad de Derecho*, 6 (1991), p. 159-168. Rodríguez Alonso, M., «Las relaciones entre la Iglesia y el Estado español según los diarios de sesiones de Cortes entre 1854 y 1893», en *Estudios Eclesiásticos*, 72 (1997), p. 655-688. Cárcel Ortí, V., «Iglesia y Estado durante la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 45 (1988), p. 209-248. Martí Gilabert, F., «La Iglesia y la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1929)», en *Anuario de Historia de la Iglesia*, II (1993), p. 151-178. Arbeloa, V., «Los esfuerzos de la jerarquía española por un acuerdo con el Estado en materia religiosa en 1931», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 26 (1970), p. 661-673. También «La separación de la Iglesia y del Estado en la Constitución de 1931», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 34 (1978), p. 347-374. Cárcel Ortí, V., «La persecución religiosa española (1931-1939) en la historiografía antigua y reciente», en *Burgense*, 30 (1989), p. 139-193. Vázquez García-Peñuela, J. M.^a, *El intento concordatario de la Segunda República*, Madrid, 1999. Martín Martínez, I., *El desarrollo de la Iglesia española y sus relaciones con el Estado*, Madrid, 1961. Lombardía, P., «Chiesa Stato nella Spagna odierna», en *Diritto Ecclesiastico*, I (1973), p. 133-153. Gómez Pérez, R., *Política y religión en el régimen de Franco*, Barcelona, 1976. Petschen, S., *La Iglesia en la España de Franco*, Madrid, 1977. Ibán, I. C., «El derecho eclesiástico en la "zona nacional" durante la Guerra Civil española (18.VII.1936-1.IV.1938)», en *Anuario de Historia del Derecho Español*, 57 (1987), p. 631-663. Martín Martínez, I., «La calificación de las relaciones del Estado español con la Iglesia durante el gobierno del general Franco», en *Anales de la Real Academia de Jurisprudencia y Legislación*, 18 (1988), p. 75-120. Cuenca Toribio, J. M., «Iglesia-Estado en la España del siglo XX (1931-1979)», en *Estudios Eclesiásticos*, 55 (1980), p. 89-110. García García, R., *Constitucionalismo histórico español y legislación sobre el factor religioso (1808-1845)*, Valencia, 2000. Motilla, A., «Relaciones Iglesia-Estado en la España contemporánea», en *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad de Alcalá de Henares* (1991), p. 91-107. Martín Martínez, I., «Presencia de la jerarquía de la Iglesia católica en los organismos del Estado español», en *El fenómeno religioso en España. Aspectos jurídico-políticos*, Madrid, 1972, p. 349-396. Fraga Iribarne, M., «La confesionalidad del Estado», en *Salmanticensis*, 21 (1974), p. 369-376. Suárez Pertierra, G., *Libertad religiosa y confesionalidad en el ordenamiento jurídico español*, Vitoria, 1978.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Relaciones entre la Iglesia y el Estado: precedentes del derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

³¹ Entre els treballs existents, es poden destacar els treballs del prof. Motilla, a la revista *European Journal for Church and State Research*, amb el títol «Iglesia y Estado en España», vol. I (1994), p. 23-28; vol. 2 (1995), p. 33-37; vol. 3 (1995), p. 35-40; vol. 4 (1996), p. 41-45; vol. 5 (1998), p. 55-59; vol. 6 (1999), p. 85-91; vol. 7 (2000), p. 125-133; vol. 8 (2001), p. 119-123; vol. 9 (2002), p. 17-22; vol. 10 (2003), p. 23-30.

³² De tots els treballs existents, vegeu De la Hera, A., «Comentario al Acuerdo entre la Santa Sede y el Estado español de 28 de julio de 1976», a *Ius Canonicum*, XVI (1976), p. 153-163. López Alarcón, M., «La cláusula política en el derecho concordado español», a *Revista Española de Derecho Canónico*, 34 (1978), p. 25-56. Fornés, J., *El nuevo sistema concordatario español (los Acuerdos de 1976 y 1979)*, Pamplona, 1980. Giménez y Martínez de Carvajal, J., «El nuevo régimen concordado español entre la Iglesia y el Estado: del Concordato de 1953 a los actuales acuerdos de 1976 y 1979», a *Simposio Sudamericano Alemán sobre Iglesia y Estado*, Quito, 1980, p. 237-250. Sánchez Agesta, L., «Los Acuerdos entre el Estado español y la Santa Sede», a *Revista de Derecho Público*, VI (1980), p. 3-15. Villa, M.ª J., «El Acuerdo sobre asuntos económicos de 1979 en la doctrina española», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VI (1990), p. 625-678. Villar Pérez, A., «Los Acuerdos Iglesia-Estado y la Ley orgánica de libertad religiosa», en *Revista Colex. Estudios de Jurisprudencia*, 7 (1993), p. 57-71. Diego-Lora, C. de, «Los acuerdos en las sentencias de los tribunales españoles», en *Los Acuerdos entre la Santa Sede y el Estado español (Veinte años de vigencia)*, Madrid, 2001, p. 57-87. Giménez y Martínez de Carvajal, J., «Naturaleza jurídica, valor y estructura de los Acuerdos», en *Los Acuerdos entre la Santa Sede y el Estado español (veinte años de vigencia)*, Madrid, 2001, p. 23-55.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Relaciones entre la Iglesia y el Estado: precedentes del derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

destinats a l'estudi d'aquestes relacions amb els grups religiosos minoritaris,³³ la particularitat de la posició jurídica diferent de l'Església catòlica (de dret internacional i al temps de dret intern) i la dels grups religiosos diferents de l'Església catòlica (tan sols de dret intern) i la firma d'acords amb els esmentats grups religiosos, de diferent naturalesa jurídica, juntament amb la tasca interpretativa de la jurisprudència del dret fonamental de llibertat religiosa. Tot això ha fet que la doctrina presti especial atenció al sistema de *fonts d'aquesta matèria*,³⁴ que per descomptat presenta especials característiques que s'han de tenir en consideració. Dins del sistema de fonts destaca *la posició de les CA en la regulació del dret de llibertat religiosa*³⁵ en un moment social de canvi d'estatuts i de remodelació d'un nou repartiment competencial.

³³ Aquests acords han suscitat l'interès de la doctrina, d'aquí l'existència de nombrosos treballs sobre això, entre els quals poden esmentar-se, per tots: Fernández Coronado, A., «Los Acuerdos del Estado español con la Federación de Entidades Religiosas Evangélicas de España (FEREDE) y la Federación de Entidades Israelitas (FCI) (consideraciones sobre los textos definitivos)», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VII (1991), p. 541-575. Álvarez Cortina, A. C., «Los Acuerdos con las confesiones religiosas distintas a la Iglesia católica en la doctrina española», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VIII (1992), p. 567-578. Martínez-Torrón, J., *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del Estado con las minorías religiosas*, Granada, 1994. Motilla, A., «Algunas consideraciones en torno a la naturaleza jurídica y eficacia normativa de los Acuerdos aprobados según el artículo 7 de la Ley orgánica de libertad religiosa», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, X (1994), p. 345-368. Olmos Ortega, M.ª E., «Los Acuerdos del Estado con la FEREDE, FCI y CIE», en *Acuerdos del Estado español*, Salamanca, 1994, p. 95-115. Fernández-Coronado, A., *Estado y confesiones religiosas: un nuevo modelo de relación (los acuerdos con las confesiones: leyes 24, 25 y 26 de 1992)*, Madrid, 1995. Mantecón, J., *Los acuerdos del Estado con las confesiones acatólicas*, Jaén, 1995. Castro Jover, A., «El desarrollo de la libertad religiosa a partir de la Constitución de 1978. Breves consideraciones acerca de la firma de los acuerdos con las minorías religiosas», en *Acuerdos con confesiones religiosas minoritarias*, Madrid, 1996, p. 523-536. García-Pardo, D., *El sistema de acuerdos con las confesiones minoritarias en España e Italia*, Madrid, 1999. Moreno Antón, M.^a, «Algunos aspectos controvertidos sobre los acuerdos de cooperación con las confesiones religiosas», en *Revista Jurídica de Estudiantes. Universidad Autónoma de Madrid*, 2 (2000), p. 105-136. Salcedo Hernández, J. R., «Controversias en torno a la naturaleza jurídica de los Acuerdos aprobados conforme al artículo 7 de la Ley orgánica de libertad religiosa», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, vol. II, Murcia, 2000, p. 627-642.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Fuentes del derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

³⁴ L'existència d'unes fonts pròpies i amb característiques singulars en la matèria ha estat una constant a tots els manuals esmentats de dret eclesiàstic. A parer meu, crec que l'exposició i jerarquització més completa de les fonts ha estat posada en relleu per Ibán, C. I., «El sistema de fuentes», a en *Derecho eclesiástico...*, cit., p. 79-100, i des d'una altra perspectiva també per Llamazares Fernández, D., *Derecho de la libertad de consciencia...*, cit., p. 274-288. Tot això sense menysprear altres molts treballs existents sobre això realment interessants.

³⁵ Entre d'altres, vegeu Baena del Alcázar, M., «Repercusión de los Acuerdos en la legislación de las comunidades autónomas», en *Los Acuerdos entre la Santa Sede y el Estado español (veinte años de vigencia)*, Madrid, 2001, p. 89-110. Bajet, E., «Acuerdos entre la Generalitat de Catalunya y la Iglesia Católica. Presupuestos doctrinales», en *Ius Canonicum*, XXIII, 1983, p. 825-878. Bueno Salinas, S., «Relaciones entre confesiones religiosas i regions o nacionalitats», en *Acuerdos con confesiones religiosas minoritarias*, Madrid, 1996, p. 261-281. Calvo Otero, J., «Comunidades autónomas y derecho eclesiástico del Estado», en *Aspectos jurídicos de lo religioso en una sociedad plural*, Salamanca, 1987, p. 259-276. Goti Ordeñana, J., «El derecho eclesiástico ante el derecho autonómico español», a *Las relaciones entre la Iglesia y el Estado. Estudios en memoria del profesor Lombardía*, Madrid, 1989, p. 421-462. Martínez Blanco, A., *Las relaciones de las comunidades autónomas con la Iglesia*, Murcia, 1987. També «Hacia un derecho eclesiástico autonómico», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, IV (1988), p. 415-432. Olmos Ortega, M.ª E., *La regulación del factor religioso en las comunidades autónomas españolas*, Salamanca, 1991. També «Derecho eclesiástico autonómico», en *IUSTEL*. Roca, M. J., *Naturaleza jurídica de los convenios eclesiásticos menores*, Pamplona, 1993. Rodríguez Blanco, M., *Los convenios entre las administraciones públicas y las confesiones religiosas*, Pamplona, 2003. Seglers, A., «La creación de la Secretaría de Relaciones amb les Confessions Religioses», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVIII (2002), p. 509-540. També *Libertad religiosa y Estado autonómico*, Granada, 2005.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Fuentes del derecho eclesiástico». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

Igualment, els *principis rector*s³⁶ de la llibertat religiosa, en un país tradicionalment catòlic, amb el que això significa, han estat i són un element de primer ordre en els treballs de dret eclesiàstic. No es pot oblidar que actuen amb límits imposats als poders públics a l'hora d'abordar aquesta matèria.

La promulgació de la Constitució de 1978, amb l'establiment del *dret fonamental de llibertat religiosa*,³⁷ i el seu posterior desenvolupament amb la incorporació d'Espanya als

³⁶ La bibliografia existent sobre els principis informadors del dret eclesiàstic és abundantíssima. Amb ànim simplement il·lustratiu, podem destacar, deixant sense esmentar molts i bons treballs, els següents: Giménez y Martínez de Carvajal, J., «Los principios informadores del actual régimen español de relaciones entre la Iglesia y el Estado», en *Iglesia y Estado en España. Régimen jurídico de sus relaciones*, Madrid, 1980, p. 3-51. Viladrich, P. J., «Los principios informadores del derecho eclesiástico español», en *Derecho eclesiástico del Estado español*, Pamplona, 1983, p. 169-261. Prieto Sanchís, L., «Principios constitucionales del derecho eclesiástico español», en *Curso de derecho eclesiástico*, Madrid, 1991, p. 173-215. Viladrich, P. J. y Ferrer Ortiz, J., «Los principios informadores del derecho eclesiástico español», en *Derecho eclesiástico del Estado español*, Pamplona, 1993, p. 165-226. Calvo Álvarez, J., «La presencia de los principios informadores del derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional», en *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994, p. 243-320. De este mismo autor, *Los principios del derecho eclesiástico español en las sentencias del Tribunal Constitucional*, Pamplona, 1998. Ferrer Ortiz, J., «Los principios informadores del derecho eclesiástico del Estado», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, Granada, 1998, p. 107-124. De la Hera, A., «Libertad e igualdad religiosa», en *Lex Ecclesiae. Estudios en honor del prof. Dr. Marcelino Cabrerros de Anta*, Salamanca, 1972, p. 601-624. Presas Barrosa, C., *De la confesionalidad del Estado al régimen de libertad religiosa en España*, Santiago de Compostela, 1981. Mantecón, J., «Libertad religiosa e igualdad», en *Anuario del Seminario permanente sobre derechos humanos*, I (1994), p. 13-33. Goti Ordeñana, J., «El Estado democrático y el fenómeno religioso», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, IX (1993), p. 235-249. Martínez-Torrón, J., «Separatismo y cooperación. La experiencia jurídica en Norteamérica», en *Acuerdos con confesiones religiosas minoritarias*, Madrid, 1996, p. 105-103. Suárez Pertierra, G., «Artículo 14. Igualdad ante la ley», en *Comentarios a las leyes políticas. Constitución española de 1978*, II, Madrid, 1984, p. 275-293. Ferrer Ortiz, J., «Secularización y principio de igualdad», en *Secularización y laicidad*, San Sebastián, 1996, p. 111-127. Llamazares Fernández, D., «El principio de cooperación del Estado con las confesiones: fundamentos, alcances y límites», en *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, 3 (1988), p. 199-231. Souto, J. A., «Cooperación del Estado con las confesiones religiosas», en *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense*, 84 (1993-1994), p. 365-413. Blanco, M., «La cooperación del Estado español con las confesiones religiosas. Especial referencia a la cooperación económica», en *Ius Canonicum*, XXXVIII (1998), p. 523-570. Roca, M.ª J., «Propuestas y consideraciones críticas acerca de los principios en el derecho eclesiástico», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVII (2001), p. 20-21. Leal Adorna, M.^a del M., «Los principios de derecho eclesiástico según la interpretación de la doctrina española», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVII (2001), p. 35-100.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M. «Principios de derecho eclesiástico del Estado». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

³⁷ Són molts els treballs que s'haurien de esmentar respecte de l'estudi del dret fonamental de llibertat religiosa; vegeu, per tots, Ibán, I. C., «El contenido de la libertad religiosa», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, I (1985), p. 353-362. Tambien «La libertad religiosa como derecho fundamental», en *Anuario de Derechos Humanos*, 3 (1984-1985), p. 163-174. Peces-Barba, G., «Algunas reflexiones sobre la libertad ideológica y religiosa», en *Libertad y derecho fundamental de libertad religiosa*, Madrid, 1989, p. 53-71. Llamazares Fernández, D., «Libertad religiosa y de culto», en *Los derechos fundamentales y las libertades públicas. XII Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado*, Madrid, 1992, p. 341-363. Roca, M.ª J., «La declaración de pertenencia jurídica a una confesión en el derecho alemán: proyección y análisis comparativo con el derecho español», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VIII (1992), p. 75-96. Martín Sánchez, I., «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional español», en *Ius Canonicum*, XXXIII (1993), p. 61-96. Combalá, Z., «Los límites del derecho de libertad religiosa», en *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994, p. 471-510. Cíaurriz, M. J., «El derecho de libertad religiosa en el ordenamiento jurídico español (contenido del derecho fundamental)», en *Revista de Derecho Político*, 41 (1996), p. 37-96. Mantecón, J., *El derecho fundamental de libertad religiosa. Textos, comentarios y bibliografía*, Pamplona, 1996. Navarro Valls, R., «Justicia constitucional

tractats internacionals existents sobre la matèria i la seva regulació al nostre país mitjançant la LOLR i altres normatives de rang inferior, ha propiciat que ens trobem amb multitud de treballs per establir l'objecte, el contingut i els límits d'aquest dret al nostre país.

Dins d'aquest dret, un dels continguts especialment interessants que el legislador ja va establir de manera separada a la Constitució, a l'art. 27, és la *llibertat d'ensenyament*.³⁸ Aquesta ha estat objecte de nombrosos estudis per part de la doctrina. En concret, en aquesta matèria s'ha prestat especial observança al dret a l'educació i la llibertat d'ensenyament, la llibertat de càtedra, l'ensenyament de la religió en els centres docents, així com el règim jurídic dels professors de religió i l'estatut dels centres docents privats, tant en la legislació del nostre país com en dret comparat.

y factor religioso», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, Granada, 1998, p. 25-38. López Alarcón, M., «Contenido especial del derecho de libertad religiosa», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, 1998, p. 573-586. Salcedo, J. R., «Libertad de pensamiento, libertad religiosa y libertad de conciencia», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, 1998, p. 799-808. Martín Sánchez, I., «El derecho a la formación de la conciencia y sus garantías constitucionales en el ordenamiento jurídico español», en *Il Diritto Ecclesiastico* (II-99), p. 450-544. Rossell, J., «El concepto y contenido del derecho de libertad religiosa en la doctrina científica española y su incidencia en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XV (1999), p. 87-128. Llamazares Calzadilla, M.ª C., «Libertad de conciencia y dignidad de la persona», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, vol. I, Murcia, 2000, p. 357-381. López Castillo, A., *La libertad religiosa en la jurisprudencia constitucional*, Pamplona, 2002. González Moreno, B., «El tratamiento dogmático del derecho de libertad religiosa y de culto en la Constitución española», en *Revista Española de Derecho Constitucional*, 22 (2002), p. 123-145, y también *Estado de cultura, derechos culturales y libertad religiosa*, Madrid, 2003.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Derecho de libertad religiosa». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

³⁸ Els treballs sobre llibertat d'ensenyament són molt abundants; a títol il·lustratiu, vegeu Díaz González, T., *El derecho a la educación*, Pamplona, 1973. Hervada, J., «La libertad de enseñanza: principio básico en una sociedad democrática», en *Ius Canonicum*, XIX (1979), p. 233-242. Ortiz Díaz, J., *La libertad de enseñanza*, Málaga, 1980. Embid Irujo, A., «El contenido del derecho a la educación», en *Revista Española de Derecho Administrativo*, 31 (1981), p. 653-681. De la Hera, A., «Enseñanza y libertad religiosa en España (1953-1979)», en *Los Acuerdos concordatarios españoles y la revisión del Concordato italiano*, Barcelona, 1981, p. 141-170. Sánchez Vega, M.^a, *La educación como servicio público en el derecho español*, Madrid, 1981. Elton, M., *El derecho de los padres a la educación de sus hijos*, Pamplona, 1982. Embid Irujo, A., *Las libertades de enseñanza*, Madrid, 1983. También «La jurisprudencia del Tribunal Constitucional sobre la enseñanza», en *Revista Española de Derecho Constitucional*, 15 (1985), p. 181-203. López Medel, J., *Libertad de enseñanza, derecho a la educación y autogestión*, Zaragoza, 1984. Martín Sánchez, I., «La libertad de enseñanza en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, II (1986), p. 193-239. Souto, J. A., «El derecho a la educación», a *Boletín de la Facultad de Derecho (UNED)*, 2ª época, 1 (1992), p. 23-38. Briones, I., «Libertad religiosa y de conciencia en la enseñanza laica», en *Humana Iura*, 5 (1995), p. 93-117. Goti Ordeñana, J., *Libertad de enseñanza y pluralidad de métodos*, Valladolid, 1995. Cubillas Recio, L. M., *Enseñanza confesional y cultura religiosa. Estudio jurisprudencial*, Valladolid, 1997. Embid Irujo, A., «La enseñanza privada en España», a *Revista de Administración Pública*, 142 (1997), p. 75-102. García-Pardo, D., *La libertad de enseñanza en la jurisprudencia del Tribunal Supremo*, Madrid, 1998. Martí, J. M.^a, «Factor religioso y enseñanza en España», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVI (2000), p. 399-479. Gutiérrez del Moral, M. J., *Tolerancia, educación y libertad religiosa: reflexiones en torno a la Conferencia internacional de Madrid sobre la educación escolar*, Madrid, 2002. Lorenzo Vázquez, P., *Libertad religiosa y enseñanza en la Constitución*, Madrid, 2001. Moreno Botella, G., «Crucifijo y escuela en España», en *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico del Estado*, 2 (2003).

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Libertad de enseñanza y enseñanza de la religión». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

Els grups religiosos, com a *subjectes col·lectius de la llibertat religiosa*,³⁹ han propiciat que es converteixin igualment en un punt d'especial interès envers aquesta matèria. Ha cridat l'atenció l'estudi de la personalitat jurídica dels grups religiosos i l'estudi del seu caràcter propi o ideari,⁴⁰ que en ocasions no encaixa, o pot no encaixar convenientment, amb els continguts

³⁹ De la molt abundant bibliografia existent en aquesta matèria, sense cap ànim exhaustiu, se'n pot assenyalar la següent: Motilla, A., *El concepto de confesión religiosa en el derecho español. Práctica administrativa y doctrina jurisprudencial*, Madrid, 1999. Seglers, A., «La inscripción registral de las confesiones religiosas: análisis de los requisitos legales», en *Revista de Administración Pública*, enero-abril 2004, p. 312-346. Mantecón Sancho, J., «El Registro de entidades religiosas del Ministerio de Justicia y la inscripción de las denominadas entidades menores», en *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, año CXLIX, enero-marzo 2002, n.º 1, p. 29 y ss. Souto Galván, B., *El reconocimiento estatal de las entidades religiosas*, Madrid, 2000. Olmos Ortega, M.ª E., «El Registro de entidades religiosas», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 45 (1988), p. 97-121. Ciáuriz, M.ª J., «Tratamiento jurisprudencial de la inscripción en el Registro de entidades religiosas», en *Das Konsoziative Element in der Kirche*, St. Ottilien, 1989, p. 821-825. Aldanondo Salaverria, I., «El Registro de entidades religiosas (algunas observaciones críticas sobre su problemática registral)», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VII (1991), p. 13-47. Camarasa Carrillo, J., «La inscripción registral de entidades religiosas: validez de una actividad administrativa de control», en *Boletín de Información del Ministerio de Justicia*, 1652 (1992), p. 63-79. Roca, M.ª J., «Aproximación al concepto de fines religiosos», en *Revista de Administración Pública*, 132 (1993), p. 445-467. Rodríguez Blanco, M., «Consideraciones sobre la definición de templo y su anotación en el Registro de entidades religiosas», en *Derecho y Opinión*, 25 (1997), p. 123-130. Capseta Castellá, J., «La función calificadora en el registro de entidades religiosas a la luz de la doctrina del Tribunal Supremo», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, Granada, 1998, p. 403-407. López Alarcón, M., «La función calificadora en el Registro de entidades religiosas», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XIV (1998), p. 433-461. López-Sidro López, A., «La constitucionalidad de la calificación de los fines religiosos», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, 1998, p. 595-600. Roca, M.ª J., «La interpretación del concepto "fines religiosos" y la discrecionalidad administrativa», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XIV (1998), p. 463-497. Mantecón, J., «Las confesiones religiosas y su inscripción registral», en *Derecho Eclesiástico Mexicano. Memorias del Primer Congreso (27-29 de abril de 1998)*, México, 1998, p. 109-131. López Alarcón, M., «La función calificadora del Registro de entidades religiosas», en *Homenaje Vidal Guitarte*, Valencia, 1999, p. 503-519. Mantecón, J., «Confesiones religiosas y Registro», en *La libertad religiosa a los veinte años de su Ley orgánica*, Madrid, 1999, p. 79-113. Motilla, A., «Control administrativo de la licitud de las entidades religiosas: la aplicación del orden público en la inscripción del Registro», en *Revista de Administración Pública*, 149 (1999), p. 63-104. Castro Jover, A., «Apuntes críticos acerca de la denegación de la inscripción por carecer de la finalidad religiosa legalmente establecida», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, vol. I, Murcia, 2000, p. 87-99. Pulido Quevedo, M., «Libertad religiosa y de culto (vertiente colectiva) e inscripción de la Iglesia de la Unificación en el Registro de entidades religiosas ¿superación o complejidad de una aporía?», en *Repertorio Aranzadi del Tribunal Constitucional*, I (2001), p. 1843-1847. Camarero Suárez, V., «Jurisprudencia constitucional sobre inscripción de confesiones religiosas», en *Revista Jurídica de la Comunidad Valenciana*, 4 (2002), p. 95-109. Catalá Rubio, S., «Algunos problemas que plantea el actual sistema de inscripción de las entidades religiosas», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XVIII (2002), p. 495-508. Ibán, I., «Confesiones religiosas», en AV, *Manual de derecho eclesiástico*, Madrid, 2004. Mantecón Sancho, J., *Confesiones minoritarias en España. Guía de entidades religiosas*, Madrid, 2004. Vázquez García-Peñuela, J. M.ª, «Posición jurídica de las confesiones religiosas y de sus entidades», en AV, *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994. Llamazares Fernández, D., «Estatuto jurídico de las confesiones religiosas de derecho común en el derecho español», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, Murcia, 2000, vol. I, p. 359-362.

Per a més detall, vegeu els treballs ja esmentats de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Posición de los grupos religiosos en el derecho español» i «Las entidades de las confesiones religiosas». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

⁴⁰ Vegeu, entre d'altres, Otaduy, J. de, «Las empresas ideológicas: aproximación al concepto y supuestos a los que se extiende», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, II (1986), p. 311-332. Moreno Botella, G., «El carácter propio de las entidades religiosas y sus consecuencias en el derecho laboral español», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 44 (1987), p. 529-550. Tambien *La identidad propia de los grupos religiosos. El artículo 6 de la Ley orgánica de libertad religiosa*, Madrid, 1990. Val Tena, A. L., «Las empresas de tendencia ante el derecho del trabajo: libertad ideológica y contrato de trabajo», en *Revista de relaciones laborales*, 2 (1994), p. 177-198. Villaverde Menéndez, A. I., «Libertad de expresión y empresas de tendencia», en Pizzorusso, A. (coord.), *Libertad de*

constitucionals. Lògicament, dins de l'estatut jurídic dels grups religiosos sorgeix el dret a dotar-se d'una estructura interna, a tenir el propi dret estatutari. Sobre la base d'aquest dret a l'«autoorganització» s'han dut a terme treballs relatius a l'estructura i entitats pròpies de l'Església catòlica i d'altres confessions religioses. En aquest sentit destaquen els treballs relatius a l'adquisició de la personalitat jurídica dels diferents grups religiosos des del seu accés al Registre d'Entitats Religioses —sobretot, a partir de la Sentència 46/2001, de 15 de febrer—,⁴¹ el dret d'associació —com una via d'adquirir personalitat jurídica per a aquells grups als quals s'ha negat la inscripció, o per a aquelles activitats realitzades per entitats religioses que presenten un fi diferent, per exemple, l'explotació d'una residència geriàtrica sense ànim de lucre— i, evidentment, les fundacions pertanyents a grups religiosos. Aquests temes i altres han estat abordats tant des de l'estudi del dret espanyol com des del dret comparat.

El finançament dels grups religiosos⁴² és un altre dels grans temes de la nostra matèria. Al nostre país només existeix finançament directe envers l'Església catòlica, mentre que la resta de grups religiosos només gaudeix de finançament indirecte a través d'exempcions fiscals o de supòsits de no subjecció. La posada en marxa de la Fundació Pluralisme i Convivència⁴³ és una

manifestación de pensamiento y jurisprudencia constitucional, Madrid, 2005, p. 353-372.

⁴¹ Entre d'altres, vegeu Vega, A., «El Registro de entidades religiosas y la promoción de la libertad religiosa colectiva (a propósito de la STC 46/2001, de 5 de febrero)», a *Repertorio Aranzadi del Tribunal Constitucional*, 19 (2002), p. 25-72. Camarero Suárez, V., «El reconocimiento colectivo del derecho de libertad religiosa en la STC 46/2001, de 15 de febrero», en *La Ley*, 5631 (2002), p. 1-4.

⁴² Són molts els treballs que s'han realitzat en matèria de finançament de les confessions religioses. De tots els treballs es poden ressenyar, entre d'altres: González del Valle, J. M.^a, «Il finanziamento statale delle Chiese in Europa: la Spagna», en *Quaderni di Diritto e Politica Ecclesiastica* (1984), p. 145-147. Fernández Coronado, A., «La colaboración económica del Estado con las confesiones religiosas», en *Revista de Administración Pública*, 108 (1985), p. 365-401. Martín Sánchez, I., «La financiación de las confesiones en el derecho español», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VI (1990), p. 129-156. González Armendia, J. R., *El impuesto religioso. Cooperación económica estatal con las confesiones religiosas*, Bilbao, 1990. Villar Pérez, A., «La financiación del derecho de libertad religiosa», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, VIII (1992), p. 229-252. González del Valle, J. M.^a, «El Estado y la financiación de las confesiones», en *Ius Canonicum*, XXXIII (1993), p. 123-140. Blanco, M., «Cooperación del Estado con las confesiones religiosas en materia económica», en *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994, p. 631-736. Combalá, Z., «Financiación de las confesiones no católicas en el derecho español», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, X (1994), p. 431-446. Presas Barrosa, C., «El clero de la Iglesia católica en España hoy», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XIV (1998), p. 347-361. Martín Dégano, I., *El régimen tributario de las confesiones religiosas y de sus entidades en el derecho español*, Madrid, 1999. Goti Ordeñana, J., «Financiación de la Iglesia», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 58 (2001), p. 751-778. Torres Gutiérrez, A., *Régimen fiscal de las confesiones religiosas en España*, Madrid, 2001. González del Valle, J. M.^a e Ibán, I. (coord.), *Fiscalidad de las confesiones religiosas en España*, Madrid, 2002. Alenda Salinas, M., «La financiación directa de las confesiones religiosas por el Estado español», en *Laicidad y Libertades. Escritos Jurídicos*, 2 (2002), p. 31-55. Martín García, M.ª M., «Aproximación a la Ley 49/2002, de 23 de diciembre, de régimen fiscal de las entidades sin fines lucrativos y de los incentivos fiscales al mecenazgo desde el punto de vista de derecho eclesiástico del Estado», en *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico del Estado*, 2 (2003). Américo Cuervo, F., «La financiación de las confesiones religiosas en los países de la Unión Europea», en *Laicidad y Libertades. Escritos Jurídicos*, 4 (2004), p. 11-36. Garcimartín Montero, M.^a del C., «La financiación directa de las confesiones en España: innovaciones introducidas en la Ley de Presupuestos Generales del Estado para 2005», en *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña*, 9 (2005), p. 459-476.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «La financiación de las confesiones religiosas». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

⁴³ La Fundació Pluralisme i Convivència, per a la integració de les minories religioses a Espanya, presidida pel ministre López Aguilar, amb una primera seu dins del propi Ministeri de Justícia, va ser creada per acord del Consell de Ministres en data 15 d'octubre, i amb independència de la presència en el seu patronat de representants dels ministeris de la Presidència, Administracions Públiques, Afers Estrangers, Interior, Economia, Sanitat i Consum, Treball i Afers Socials, Cultura, Educació i Defensa, té representants de les institucions jueves (FCI), evangèliques (FEREDE) i islàmiques (CIE).

iniciativa per finançar els grups religiosos minoritaris des de la cobertura econòmica d'activitats no directament relacionades amb el culte, com ara la integració cultural, l'estudi de les religions, tasques de suport a les famílies, dones i joves, col·laboració amb ONG vinculades a les confessions i altres d'anàlogues. En tot cas, l'atenció de la doctrina s'ha interessat no només per la regulació actual, sinó també per la història d'aquest règim financer existent al nostre país i per les solucions de dret comparat existents en la matèria.

El *patrimoni històric*⁴⁴ constitueix un altre tema important. L'abundant patrimoni de les confessions religioses, i de manera principal, el patrimoni de l'Església catòlica ha propiciat que ens trobem amb una gran quantitat d'estudis relacionats directament amb aquesta matèria. La preocupació de la doctrina ha afavorit l'existència d'estudis no només de caràcter general, sinó que també han abraçat el seu aspecte històric, la Llei 16/1985, de 25 de juny, del patrimoni històric espanyol, així com les diferents legislacions autonòmiques sobre la matèria. Igualment,

⁴⁴ Tenim una bibliografia molt abundant en matèria de patrimoni. De l'existent, es pot ressenyar, a títol il·lustratiu, la següent: Martínez Blanco, A., «El patrimonio artístico y documental eclesiástico como parte del patrimonio nacional de España», en *Anales de la Universidad de Murcia. Derecho*, 30 (1972-1973), p. 45-78. Corral, C. y De la Hera, A., «Bienes culturales e intereses religiosos», en *Revista de Derecho Privado*, LXVI (1982), p. 419-440. Iguacén, D., *El patrimonio cultural de la Iglesia*, Madrid, 1982. También, *La Iglesia y su patrimonio cultural*, Madrid, 1984. Martínez Blanco, A., «Patrimonio cultural de la Iglesia y comunidades autónomas», en *El derecho patrimonial canónico en España*, Salamanca, 1985, p. 231-280. Álvarez Cortina, A. C., «Bases para una cooperación eficaz Iglesia-Estado en defensa del patrimonio histórico, artístico y cultural», en *Ius Canonicum*, XXV (1985), p. 293-331. García-Escudero, P., *El nuevo régimen jurídico del patrimonio histórico español*, Madrid, 1986. Aldanondo, I., Protección de los bienes culturales y libertad religiosa, en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, III (1987), p. 285-298. Asimismo, «Aspectos jurídicos de los archivos eclesiásticos», en *Dimensiones jurídicas del factor religioso. Estudios en homenaje del profesor López Alarcón*, Murcia, 1987, p. 19-52. También «Patrimonio histórico, artístico y documental», en *Acuerdos Iglesia-Estado español en el último decenio*, Barcelona, 1987, p. 187-207. Petschen, S., «La Iglesia española y su patrimonio cultural. Directrices que orientan su actuación», en *Patrimonio Cultural. Documentación-Información*, 5-6 (1987), p. 48-59. Castro Jover, A., «La incidencia del artículo 28 de la Ley 16/1985, de 25 de junio, del patrimonio histórico español en la libertad religiosa», en *Revista de la Administración Pública*, 117 (1988), p. 409-432. Corral, C., «Del Acuerdo España-Santa Sede (9.I.1979) a los convenios y acuerdos Gobierno central y autonómico-Iglesia española (1980-1989) sobre el Patrimonio histórico artístico de la Iglesia», en *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, XCIV (1989), p. 111 y ss. Presas Barrosa, C., «El tratamiento jurídico del patrimonio histórico en posesión de la Iglesia católica desde las autonomías», en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, V (1989), p. 297-315. Alonso Ibáñez, M. R., *El patrimonio histórico: destino público y valor cultural*, Madrid, 1992. Presas Barrosa, C., *El patrimonio histórico eclesiástico en el derecho español*, Santiago de Compostela, 1994. Motilla, A., *Régimen jurídico de los bienes históricos-artísticos de la Iglesia católica*, Madrid, 1995. Aldanondo, I., «Régimen jurídico del traslado de bienes eclesiásticos en el patrimonio histórico», en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, XI (1995), p. 15-60. González Moreno, B., «Los bienes culturales de interés religioso: propuestas para una reforma administrativa», en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, XII (1996), p. 113-162. Aldanondo, I., «Consideraciones en torno a los proyectos de acuerdo entre la Conferencia Episcopal y el Ministerio de Cultura sobre el Inventario general de bienes muebles y el Plan nacional de catedrales», en *XV Jornadas de la Asociación Española de Canonistas en el XXV aniversario de su fundación: Madrid, 19-21 de abril de 1995*, Salamanca, 1997, p. 267. Combalá, Z., *Plan nacional de catedrales: comentario al Acuerdo de colaboración entre el Ministerio de Educación y Cultura y la Iglesia católica de 25 de febrero de 1997*, en *Ius Canonicum*, XXXVII (1997), p. 685-699. Villar Pérez, A., «Legislación sobre el patrimonio histórico-artístico y su aplicación a la diócesis de Burgos», en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, XIII (1997), p. 269-303. Jordán Villacampa, M. L., «Patrimonio eclesiástico y poder de disposición», en *Anuario de derecho eclesiástico de Estado*, XIV (1998), p. 335-345. Goti Ordeñana, J., «Acuerdo de colaboración para la confección del Inventario y del Plan nacional de catedrales», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 55 (1998), p. 177-209. También «Acuerdo de colaboración entre la autonomía de Castilla y León y la Iglesia católica, y normativa sobre el patrimonio documental y bibliográfico», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 56 (1999), p. 631-657. Aznar Gil, F. R., «Propiedad y fines del patrimonio cultural de la Iglesia católica», en *Estudios en homenaje al profesor Martínez Valls*, vol. I, Murcia, 2000, p. 51-63. Corral Salvador, C., «El patrimonio cultural de la Iglesia y su normativa plural», en *Estudios Eclesiásticos*, 76 (2001), 87-113.

Per a més detall, vegeu el treball esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Patrimonio histórico de las confesiones». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

la normativa internacional i el dret comparat també han estat objecte d'estudi dins d'aquesta matèria.

L'assistència religiosa⁴⁵ resulta un altre tema d'especial consideració. En situacions d'especial dependència de la ciutadà respecte a l'Administració, sorgeix la necessitat d'assegurar el dret a la pràctica de la pròpia religió. L'assistència religiosa ha estat assegurada en centres penitenciaris o d'internament,⁴⁶ en les Forces Armades,⁴⁷ als hospitals⁴⁸ i en altres molts llocs, com ara centres docents,⁴⁹ tanatoris,⁵⁰ etc.

⁴⁵ Vegeu, entre d'altres: Molano, E., «La asistencia religiosa en el derecho eclesiástico del Estado español», a *Persona y Derecho*, 11 (1984), p. 211-244. Fuentes, G., «Laicidad del Estado y derecho a la asistencia religiosa», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, III (1987), p. 299-307. Calvo Otero, J., «La asistencia religiosa como servicio público: la colaboración del Estado», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, IV (1988), p. 135-150. Camarero Suárez, M., «La asistencia religiosa en el Estado social español», a *Nuovi studi di Diritto Canonico ed Ecclesiastico*, Salerno, 1990, p. 649-659. Olmos Ortega, M.ª E., «La asistencia religiosa», en *Acuerdos del Estado español*, Salamanca, 1994, p. 189-208. Combalá, Z., «Laicidad del Estado y asistencia religiosa», en *Secularización y laicidad*, San Sebastián, 1996, p. 261-271.

⁴⁶ Vegeu, entre d'altres: Morillas, L., «Comunicaciones profesionales, asistenciales y religiosas en la Ley general penitenciaria (art. 51.3)», en *Comentarios a la legislación penal*, t. VI, Madrid, 1989, p. 757-772. Moreno Antón, M.ª, «La asistencia religiosa católica en centros penitenciarios. Comentario al Acuerdo de 20 de mayo de 1993 entre el presidente de la CEE y el ministro de Justicia», a *Revista Española de Derecho Canónico*, 51 (1994), p. 199-216. Mantecón, J., «La asistencia religiosa en el sistema penitenciario español», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XII (1996), p. 237-255; també en *La libertad religiosa*, México, 1996, p. 685-698. Asimismo, «La asistencia religiosa penitenciaria en las normas unilaterales y acuerdos con las confesiones», a *Ius Canonicum*, XXXVII (1997), p. 573-600. Benasuly, A., «Asistencia religiosa, alimentos y festividades en los acuerdos de cooperación de 1992», en *Cuadernos de Derecho Judicial*, 11 (2004). León Benítez, M.ª R., «Multiculturalidad y asistencia religiosa a las fuerzas armadas españolas», en *Revista General de Derecho*, 2 (2004). Seglers Gómez-Quintero, A., «Comentario a la nueva regulación autonómica sobre asistencia religiosa penitenciaria», en *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico*, 9 (2005).

⁴⁷ Entre d'altres, vegeu Iribarren, J., «Asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas y en instituciones públicas y privadas», en *Problemas entre Iglesia y Estado*, Madrid, 1978, p. 89-103. Martínez Fernández, L., «La asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas y el servicio militar de clérigos y religiosos», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 30 (1980), p. 451-468. Mostaza, A., «La asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas y servicio militar de clérigos», en *Iglesia y Estado en España. Régimen jurídico de sus relaciones*, Madrid, 1980, p. 245-266. Ibán, I. C., «Religión y Ejército», en *Cuadernos de la Facultad de Derecho de la Universidad de Mallorca*, 7 (1984), p. 147-154. Tambien «Asistencia religiosa y fuerzas armadas», en *Libertades públicas y Fuerzas Armadas*, Madrid, 1985, p. 513-554. Contreras Mazarío, J. M.ª, «La asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas en el derecho comparado», en *Libertades públicas y Fuerzas Armadas*, Madrid, 1985, p. 555-567. Asimismo, *La asistencia a los miembros de las Fuerzas Armadas en el ordenamiento español*, Madrid, 1988, y *El régimen jurídico de la asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas en el sistema español*, Madrid, 1989. Moreno Antón, M.ª, *El principio de igualdad en la asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas*, Salamanca, 1989. Morán, G., «Evolución, análisis y consideraciones jurídicas sobre la asistencia religiosa en las fuerzas armadas. De una tradición multiseccular a su regulación vigente», a *Revista Española de Derecho Militar*, 51 (1991), p. 101-139. Martí, J. M., «Presupuestos y regulación actual de la asistencia religiosa a las Fuerzas Armadas», a *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, X (1994), p. 259-304. Tambien «Aspectos comunes y específicos de la asistencia religiosa en las Fuerzas Armadas», a *Revista Española de Derecho Militar*, 67 (1996), p. 137-174.

⁴⁸ Vegeu Giménez y Martínez de Carvajal, J., «Asistencia religiosa en los centros hospitalarios», a *Acuerdos Iglesia-Estado español en el último decenio*, Barcelona, 1987, p. 77-106. Musoles Cubedo, M. C., «Nota sobre la asistencia religiosa en centros hospitalarios públicos», a *Revista Española de Derecho Canónico*, 45 (1988), p. 277-286. Moreno Antón, M.ª, «La asistencia religiosa en el ámbito hospitalario público», a *Revista Española de Derecho Canónico*, 49 (1992), p. 661-690. Fernández Arruty, J. A., «La asistencia religiosa en los centros hospitalarios públicos en España», a *La libertad religiosa*, México, 1996, p. 639-649.

⁴⁹ Contreras Mazarío, J. M., «Principio de laicidad del Estado y asistencia religiosa en centros universitarios públicos», a *Derechos y libertades: Revista del Instituto Bartolomé de las Casas*, año 5, n.º 8, 2000, p. 99-160. Tambien *Laicidad del Estado y asistencia religiosa en centros docentes*, Madrid, 2002.

La figura dels ministres *de culte*,⁵¹ encara que negada en algunes religions, ha estat objecte d'estudi per part de la doctrina, atès que, al camp del dret, aquesta condició o estatut jurídic ha representat certes especialitats al camp civil, en el dret processal —amb el denominat privilegi de fur—, i una especial situació laboral i en matèria de Seguretat Social.

L'incompliment d'un deure jurídic motivat per raons de consciència o, dit d'una altra manera, l'*objecció de consciència*⁵² i les seves figures afins, com la desobediència civil, és un

⁵⁰ Satorras Fioretti, R. M., *El derecho a la asistencia religiosa en los tanatorios*, Barcelona, 2004.

⁵¹ Otaduy, J. de, *Régimen jurídico español del trabajo de eclesiásticos y de religiosos*, Madrid, 1993. Álvarez Cortina, A. C., «Ministros de culto», a *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994, p. 865-894. Contreras Mazarío, J. M.^a, «El estatuto jurídico del personal religioso en el derecho internacional humanitario», en *La libertad religiosa*, México, 1996, p. 595-620. Vidal Gallardo, M., *Trabajo y seguridad social de los miembros de la Iglesia católica*, Valladolid, 1996. También «Valoración jurisprudencial del trabajo de religiosos a favor de terceros», en *Revista Española de Derecho Canónico*, 53 (1996), p. 729-746, i «Régimen jurídico del personal al servicio de las iglesias, confesiones y comunidades religiosas inscritas», en *Laicidad y Libertades. Escritos Jurídicos*, 0 (2000), p. 259-283. Alberca de Castro, J. A., *Régimen jurídico del ministro de culto en España y Francia. Estudio sistemático y textos normativos*, Granada, 1999. Ramírez Navalón, R. M., «El concepto de ministro y lugar de culto en las leyes 24, 25 y 26 de 10 de noviembre de 1992», en *Homenaje Vidal Guitarte*, Valencia, 1999, p. 771-777. Motilla, A., *Derecho laboral y seguridad social de los miembros de órdenes y congregaciones religiosas*, Madrid, 2000. Rodríguez Blanco, M., «La inclusión de los religiosos en el régimen especial de trabajadores autónomos de la Seguridad Social. Precisiones», en *Ius Canonicum*, XLI (2001), p. 105-144. Moreno Botella, G., «Ministro de culto adventista y autonomía confesional», en *Revista General de Derecho Canónico y de Derecho Eclesiástico*, 1 (2002). González, M., *Los ministros de culto en el ordenamiento jurídico español*, Madrid, 2003.

Per a més detall, vegeu el treball ja esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «Ministros de culto». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

⁵² L'objecció de consciència en general, figures afins i diferents tipus d'objecció presenta una bibliografia absolutament proluxa. De fet, podem afirmar que és la matèria que més contribucions científiques ha rebut quant a dret eclesiàstic. A títol merament il·lustratiu, i obviant molts i importants autors, es poden esmentar Martín Retortillo, L., «El derecho a la objeción de conciencia en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional», en *Sistema*, 62 (1984), p. 3-35. Prieto Sanchís, L., «La objeción de conciencia como forma de desobediencia al derecho», en *Sistema*, 59 (1984), p. 41-62. Cano Mata, A., «El derecho a la objeción de conciencia y su regulación en el derecho español vigente», en *Revista de la Administración Pública*, 108 (1985), p. 7-51. Ruiz Miguel, A., «Sobre la fundamentación de la objeción de conciencia», en *Anuario de Derechos Humanos*, 4 (1986-1987), p. 399-421. Basterra Montserrat, D., «El Tribunal Constitucional y la objeción de conciencia sobrevenida», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, IV (1988), p. 487-499. Gascón, M. y Prieto Sanchís, L., «Los derechos fundamentales, la objeción de conciencia y el Tribunal Constitucional», en *Anuario de Derechos Humanos*, 5 (1988-1989), p. 97-120. De la Hera, A., «Sobre la naturaleza jurídica de la objeción de conciencia», en *Libertad y derecho fundamental de libertad religiosa*, Madrid, 1989, p. 141-164. Peces-Barba, G., «Desobediencia civil y objeción de conciencia», en *Anuario de Derechos Humanos*, 5 (1988-1989), p. 159-176. Gascón, M., *Obediencia al derecho y objeción de conciencia*, Madrid, 1990. Salcedo Hernández, J. R., «La insumisión», en *La objeción de conciencia en el derecho español e italiano*, Murcia, 1990, p. 187-217. González del Valle, J. M.^a, «Objeción de conciencia y libertad religiosa e ideológica en las constituciones española, americana, alemana, declaraciones de la ONU y Convenio europeo, con jurisprudencia», en *Revista de Derecho Político*, LXXV (1991), p. 275-295. Landrove Díaz, G., *Objeción de conciencia, insumisión y derecho penal*, Valencia, 1992. Martínez-Torrón, J., «Las objeciones de conciencia y los intereses generales del ordenamiento», en *Objeción de conciencia. Actas del VI Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado*, Valencia, 1993, p. 257-271. Contreras Mazarío, J. M.^a, «Libertad de conciencia, objeción de conciencia, insumisión y derecho», en *Ley y conciencia: moral legalizada y moral crítica en la aplicación del derecho*, Madrid, 1993, p. 37-61. Escobar Roca, G., *La objeción de conciencia en la Constitución española*, Madrid, 1993. Navarro Valls, R., «Ley, jurisprudencia y objeción de conciencia», en *Tapia*, 73 (1993), p. 69-71. Roca, M.ª J., «Perfiles jurídicos de la objeción de conciencia», en *Objeción de conciencia. Actas del VI Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado*, Valencia, 1993, p. 273-282. Navarro Valls, R. y Palomino, R., «Las objeciones de conciencia», en *Tratado de derecho eclesiástico*, Pamplona, 1994, p. 1089-1157. Alenda Salinas, M., «Objeción de conciencia e insumisión: análisis de estrategias judiciales», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XI (1995), p. 61-99. Cíaúrriz, M. J., «Objeción de conciencia y Estado democrático», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XII (1996), p. 43-75. Navarro-Valls, R. y Martínez-Torrón, J., *Le obiezioni di coscienza. Profili di diritto comparato*, Turín, 1995; también *Las objeciones de conciencia en el derecho*

altre punt d'especial interès en la doctrina eclesiàstica. La seva incidència en múltiples camps de l'ordenament jurídic ha propiciat que la doctrina hagi utilitzat el terme *objeccions de consciència*⁵³ per referir-se a aquesta realitat. En aquest camp han de ser especialment esmentats els estudis generals relatius a la naturalesa i característiques sobre objecció de consciència, així com els diferents tipus: objecció de consciència militar, a l'avortament, laboral, fiscal, a determinades obligacions civils i tractaments mèdics, etc. En els esmentats estudis la referència al dret comparat i a la jurisprudència ha estat una constant des del principi del seu estudi.

Recentment, estem assistint al naixement d'una preocupació per part de la doctrina eclesiàstica quant a l'estudi de la posició dels diferents drets confessionals en la *bioètica* i el *dret sanitari*.⁵⁴

L'estudi del *matrimoni religiós*⁵⁵ i la seva incidència en l'ordenament jurídic espanyol ha estat una constant en la disciplina; pràcticament tots els autors, amb alguna petita excepció, han treballat sobre temes relacionats amb l'estatut del matrimoni religiós en el nostre ordenament jurídic des de molt diverses perspectives.

En definitiva, per acabar aquest treball, i com a resum, podem afirmar que la doctrina científica emanada des de les diferents càtedres espanyoles de dret eclesiàstic gaudeix de molt bona vitalitat i salut, i presenta un gran nivell científic, que, per descomptat, ha de continuar amb el desenvolupament de treballs similars als esmentats, perquè constitueix un bon exponent de la producció científica de les facultats de dret espanyoles.

español y comparado, Madrid, 1997. Castro Jover, A., «La libertad de conciencia y la objeción de conciencia individual en la jurisprudencia constitucional española», en *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional (Actas del VIII Congreso de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997)*, Granada, 1998, p. 133-186. Martínez-Torrón, J., «La ley española del jurado y la objeción de conciencia de clérigos y religiosos», en *Ius Canonicum*, XXXVII (1997), p. 295-310. Martí, J. M.^a, «La objeción de conciencia: visión de conjunto», en *Anuario de derecho eclesiástico del Estado*, XV (1999), p. 39-62. Navarro Valls, R., «La objeción de conciencia a los matrimonios entre personas del mismo sexo», en García García, R. (coord.), *El derecho eclesiástico a las puertas del s. XXI. Libro homenaje al prof. Juan Goti* (en prensa).

Per a més detall, vegeu el treball ja esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «La objeción de conciencia». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.

⁵³ Un interès particular presenta el treball de Navarro-Valls, R. i Martínez-Torrón, J., *Le obiezioni di coscienza. Profili di diritto comparato*, Turín, 1995; també *Las objeciones de conciencia en el derecho español y comparado*, Madrid, 1997. Aquest llibre va ser guardonat, el 1998, amb el premi Arturo Carlo Jemolo, que un consorci d'universitats italianes concedeix cada tres anys a la millor obra publicada en llengua italiana en matèria de llibertat religiosa i de consciència o relacions Església-Estat.

⁵⁴ En aquest camp destaca el treball desenvolupat per part dels professors de dret eclesiàstic de la Universitat Autònoma de Madrid, i en concret pel seu director I. Martín Sánchez i per M. González Sánchez, R. García García, M.ª Moreno Antón i G. Moreno Botella, els quals han dut a terme projectes d'investigació i jornades acadèmiques relacionades amb religió i bioètica que han donat lloc fins ara a dues publicacions, i en queden pendents algunes altres que aviat es materialitzaran. Ens referim a Martín Sánchez, I. (dir.), *Bioética, religión y derecho (Actas del curso de verano de la Universidad Autónoma de Madrid celebrado en Miraflores de la Sierra del 14 al 16 de julio de 2005)*, Madrid, 2005; i també a l'obra col·lectiva *Bioética, religión y salud*, Madrid, 2005, coordinada per l'esmentat professor I. Martín Sánchez.

⁵⁵ La producció científica és tan ingent en aquesta matèria que, entenem, necessitaria un treball individualitzat per al seu complet detall.

Per més detall, vegeu el treball ja esmentat de Vázquez García-Peñuela, J. M., «El sistema matrimonial». Ens referim a la pàgina web <http://www.ual.es/~canonico>.